

ԱՆՈՒՇ ՀՈՎԱՆՆԻՍՅԱՆ

**Թ Ո Ւ Ր Զ Ի Ա.
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՑԵՂԱՍԴԱՆՈՒԹՅՈՒՆ**

ANUSH HOVANNISSIAN

**TURKEY:
CULTURAL GENOCIDE**

АНУШ ОГАНЕСЯН

**ТУРЦИЯ:
КУЛЬТУРНЫЙ ГЕНОЦИД**

ANOUCHE HOVANNISSIAN

**TURQUIE,
UN GÉNOCIDÉ CULTUREL**

956.0 + 947,925 .. 1915..

ԱՆՈՒՇ ՀՈՎԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԹՈՒՐԻԱ.

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՅԵՂԱՍԴԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ANUSH HOVANNISSYAN

TURKEY:

CULTURAL GENOCIDE

АНУШ ОГАНЕСЯН

ТУРЦИЯ:

КУЛЬТУРНЫЙ ГЕНОЦИД

ANOUCHE HOVANNISSIAN

TURQUIE,

GÉNOCIDE CULTUREL

ԹՈՒՐԻԱ.

ՄՆԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՅԵՐԱՍՏԱՆՈՒԹՅՈՒՆ 3

TURKEY:

CULTURAL GENOCIDE 17

ТУРЦИЯ:

КУЛЬТУРНЫЙ ГЕНОЦИД 29

TURQUIE,

GÉNOCIDÉ CULTUREL 43

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՆՈՒՇ ՀՈԿՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԹՈՒՐԸԻԱ.

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

A II
90961

Հրատարակվում է ի հիշատակ
Հայոց ցեղասպանության 90-ամյակի՝
Հայոց ցեղասպանության 90-ամյակին
նվիրված միջոցառումների կազմակերպման
Պետական հանձնաժողովի որոշմամբ

Երևան, 2005

Գիրքը հրատարակվում է պետական աջակցությամբ:

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ
Խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր,
պրոֆ. Նիկոլայ Հովհաննիսյան

Հովհաննիսյան Ա.Ռ.

Թուրքիա. մշակութային ցեղասպանություն/ - Եր.: ՀՀ ԳԱԱ, 2005 - 56 էջ

*Ներկա աշխատությունը փորձ է հակիրճ կերպով ներկայացնել Մեծ Եղեռնի
հետևանքով հայ ժողովրդի մշակութային կորուստները՝ «մշակութային
ցեղասպանություն» հասկացության համատեքստում:*

ISBN 99941-36-70-4

© Հովհաննիսյան Ա.Ռ.

Թ ՈՒ Ր Է Ի Ա. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

«ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» հասկացության ձևակերպումը առաջին անգամ տրվել է քրեական և միջազգային իրավունքի մասնագետ Ռ.Լեմկինի «Առանցքի» տերությունների կառավարումը օկուպացված Եվրոպայում» աշխատության մեջ¹: Համաձայն Ռ.Լեմկինի ձևակերպման՝ ցեղասպանությունը էթնիկական կամ կրոնական խմբի ոչ միայն ֆիզիկական բնաջնջումն է, այլ նաև նրա ազգային, հոգևոր մշակույթի ոչնչացումը: Որպես ազգի կամ ժողովրդի դեմ ուղղված հանցագործություն, ցեղասպանությունը, ըստ Ռ.Լեմկինի, ընդգրկում է նաև «մշակութային վանդալիզմը»: «Մշակութային վանդալիզմ» հասկացությունը, սակայն, չմտավ 1948թ. ՄԱԿ-ի կողմից ընդունված ցեղասպանությանը վերաբերող կոնվենցիայի տեքստի մեջ: Այնուամենայնիվ, բազմաթիվ մասնագետներ համարում են, որ ցեղասպանություն որակավորումը պետք է ընդգրկի նաև «մշակութային ցեղասպանություն» հասկացությունը: Այսպես, անվանի հոգեբան. Թել Ավիլի համալսարանի պրոֆեսոր, Երուսաղեմի Հոլոքոսթի և ցեղասպանության ուսումնասիրման ինստիտուտի տնօրեն Իգրաել Չարնիի կարծիքով, մայրենի լեզվի օգտագործման արգելքը նույնպես կարելի է որակել որպես գեոնոցիդ (նա առաջարկում է «լինգվիցիդ» տերմինը)²: Արքանզասի համալսարանի սոցիոլոգիայի պրոֆեսոր Մեմյուել Թոթթենը խոսելով հայոց Մեծ եղեռնի մասին, նշում է նաև հայկական մշակութային հուշարձանների հանդեպ գործադրված վանդալիզմը, որպես ցեղասպանության բաղկացուցիչ մաս³: «Մշակութային գեոնոցիդ» հասկացությունն ընդգրկված է մի շարք հանրագիտական հրատարակությունների մեջ: Օրինակ, ֆրանսիական հանրագիտական Քիյե բառարանը ձևակերպում է ցեղասպանությունը որպես հանցագործություն, որը ֆիզիկական բնաջնջումից բացի նպատակ ունի այս կամ այն սոցիալական կամ ռասայական խմբի քաղաքական, կրոնական, սոցիալական, մշակութային և հոգևոր ինստիտուտների ոչնչացումը⁴: Խորհրդային Մեծ հանրագիտարանը տալիս է հետևյալ որակավորումը. «Ազգային-մշակութային ցեղասպանությունը արտահայտվում է այն միջոցառումներում և գործողություններում, որոնք ուղղված են որևէ ազգի (ժողովրդի) մայրենի լեզուն օգտագործելու իրավունքի դեմ, նպաստում են ազգային մշակույթի ոչնչացմանը»⁵:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Անառարկելի փաստերը վկայում են, որ հայ ժողովրդի հանդեպ գործադրվող կոտորածների ու զանգվածային ջարդերի տարիներին երիտթուրքերի կառավարությունը ձգտում էր ոչնչացնել հայկական քաղաքակրթության ամեն մի նյութեղեն ապացույց: Թալեսթ փաշայի հրամանագրերից մեկում ասվում էր. «Հարկավոր է ամեն ինչ անել ոչնչացնելու համար «Հայաստան» անունն անգամ թուրքիայում»⁶: Այդ քաղաքականության տրամաբանական հետևանքն էր հայ ժողովրդի մշակույթի, արվեստի շատ արժեքների ոչնչացումը: Հայկական Մեծ եղեռնին զոհ գնացին ժողովրդի խոշոր հատվածը և նրա միտքն ու խիղճը հանդիսացող տաղանդավոր գրողներ, արվեստագետներ, մտավորականներ: Հայ մշակույթի այդ փայլուն համաստեղության մեջ էին Գրիգոր Չոխրապը, Դանիել Վարուժանը, Սիամանթոն, Ռուբեն Սևակը, Երուխանը և շատ ուրիշներ: Երիտթուրքերը ոչնչացրին, հրի մատնեցին ու մոխրակույտերի վերածեցին նաև նրանց արխիվները, որպեսզի ոչ մի հետք չմնա նրանց հարուստ ու բովանդակալից կյանքից: Այն, ինչ հրաշքով փրկվել է և հասել մեզ, փոքր մասն է միայն նրանց հարուստ ստեղծագործական ժառանգության:

Հայ ժողովրդի ճակատագիրն են կյսել նաև ձեռագիր հուշարձանները: Տասնյակ հազարավոր հայերեն ձեռագրեր իսպառ ոչնչացել են, իրենց հետ տանելով մեր հիմնավոր ցատմության, գրականության, ճշգրիտ գիտությունների և վերջապես արվեստի գոհարներ: Եղեռնի ականատեսներից մեկը, արաբ Ֆայեզ էլ Հուսեյնը իր հիշողություններում գրում է. «Եղեռնից հետո ստեղծված էին հատուկ կոմիտեներ, որոնք զբաղվում էին կողոպտված իրերի վաճառքով: Արվեստի ստեղծագործությունները գնվում էին համարյա ձրի: Հայկական դպրոցները դատարկ են: Ամենաթանկարժեք, հին, մանրանկարներով զարդարված գրքերը թուրքերն օգտագործում են շուկայում պանիր փաթաթելու համար...»⁷:

Այժմ շատ դժվար է ճիշտ պատկերացում կազմել եղեռնի ընթացքում մեր ոչնչացած ձեռագրերի քանակի և նրանց գիտական արժեքի մասին, քանի որ որևէ ամփոփող տեղեկություն դրա վերաբերյալ մեզ հայտնի չէ: 1915 թվականին նախորդող տարիներին Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում գտնվող հայերեն ձեռագրերի մասին դժբախտաբար չկա և ոչ մի ընդհանուր ցուցակ: Ձեռագրերի նկարագրման, ցուցակագրման և արժեքավորման աշխատանքը մոր էր ձեռնարկվել 19-րդ դարի վերջին, 20-րդ դարի սկզբին: Օրինակ, Մրվանձտյանցի կողմից կազմված էր շուրջ 700 ձեռագրերի ցուցակը, որոնց թվում կային նաև շատ արժեքավորները: Փիղդալենյանը նկարագրել էր շուրջ 400 ձեռագիր, իսկ ձեռագրագետ Մեսրոպ

եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի՝ Մագիստրոսի, և Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանցի կողմից կազմված էր շուրջ 22000 հայերեն ձեռագրերի հսկա ցուցակը: Չեռագրերի նկարագրման աշխատանքը, սակայն, նոր էր սկսվել, այդ պատճառով կարելի է ասել, որ միայն Վասպուրականում, որտեղից ավելի ստույգ տեղեկություններ ունենք, մեր ձեռագրական կորուստների թիվը հասնում է մի քանի հազար գրչագրի⁸: Հայ արժեքների ոչնչացման տխուր պատկերը մույ՛ն էր սկսած Տրապիզոնից մինչև Եդեսիա, Կոստանդնուպոլսից մինչև Կարին:

Հայտնի է, որ մեր մշակույթի ստեղծման, զարգացման, ինքնատիպության պահպանման գործին իր գնահատելի մասնակցությունն են բերել հայոց եկեղեցին և հոգևորականությունը: Բազմաթիվ փաստաթղթեր, վկայություններ խոսում են եղեռնի կազմակերպիչների նպատակաույաց բարբարոսական վերաբերմունքի մասին հայկական եկեղեցական շինությունների և հատկապես հոգևորականների հանդեպ: 1915թ. դեկտեմբերի 1-ին Թալեաթի կողմից Հալեպի նահանգապետին ուղարկված ծածկագիրը հրամանում ասվում էր. «չնայած այն բանին, որ ամենից առաջ անհրաժեշտ է ոչնչացնել հայ հոգևորականությանը, մեզ տեղեկություններ են հասել, որ առանձին հոգևոր անձինք ուղարկվել են այնպիսի կասկածելի վայրեր, ինչպես Սիրիան և Երուսաղեմը: Նման զիջումները աններելի հանցագործություններ են: Աքսորը նրանց համար պետք է նշանակի միայն ոչնչացում, հայ հոգևորականությունը պետք է բնաջնջվի առաջին հերթին...»⁹: 1912-1913թթ. Օսմանյան կայսրության ներքին գործերի մինիստրության հանձնարարությամբ Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանը կազմել և կառավարությանն էր ներկայացրել կայսրության տարածքում գտնվող հայկական վանքերի և եկեղեցիների լիակատար ցուցակը: Շատ պատմաբաններ գտնում են, որ համաշխարհային առաջին պատերազմի մախոթյակին Թուրքիայի բոլոր հայկական վանքերի և եկեղեցիների թվով ու վիճակով թուրքական կառավարության հատուկ «հետաքրքրությունը» որոշակի կապ է ունեցել արևմտահայության ֆիզիկական բնաջնջման դիվային ծրագրերի հետ¹⁰: Ըստ Օրմանյանի կազմած վիճակագրության, 1912 թվականին Արևմտյան Հայաստանում հայ եկեղեցիների և վանքերի ընդհանուր թիվը հասնում էր ավելի քան 2200-ի¹¹: Եղեռնի տարիներին շուրջ 2150-ի է հասնում կողոպտված, թալանված, հրկիզված եկեղեցիների թիվը, իսկ նահատակ հոգևորականների թիվը՝ 4000 հոգուց ավելի:

Այսպիսով, իր բնօրրանում մի ամբողջ ժողովրդի նախնիքի ու բնաջնջման հետ ոչնչացվեցին նաև այդ ժողովրդի հազարամյակների ընթացքում ստեղծած քաղաքակրթության բազմաթիվ և բազմառեսակ արժեքները և հուշարձանները: Այդ գործողությունների կանխամտածված ձևը և չափերը թույլ են տալիս խոսել Օսմանյան կայսրությունում հայկական քաղաքակրթության հանդեպ գործադրված մշակութային գենոցիդի մասին:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԹՈՒՐԲԻԱՅՈՒՄ

Հանրապետական Թուրքիան չի ընդունել և շարունակում է ժխտել հայերի ցեղասպանության փաստը: Ավելին, ժամանակակից Թուրքիայում ցեղասպանության ժխտումը բարձրացվել է պետական քաղաքականության աստիճանի. այդ նպատակով ստեղծված և կառավարության կողմից օժանդակվող հատուկ կազմակերպություններ զբաղվում են հայ ժողովրդի պատմությունը խեղաթյուրող և նենգափոխող բազմաթիվ գրքերի և բրոշյուրների հրատարակմամբ և տարածմամբ, բուրբերին են վերագրվում հայերի հոգևոր և մշակութային արժեքները, նպատակապես կերպով ոչնչացվում են հայկական ճարտարապետական հուշարձանները, խտրական վերաբերմունքի են արժանանում հայկական կրթական օջախները փոքրաթիվ բուրքահայ գաղութում: Հակաքարոզչություն է վարվում նաև Ինտերնետի միջոցով:

Հայ ժողովրդի, նրա պատմության և մշակույթի վրա զանգվածային այդ հարձակումը երկու գլխավոր նպատակ է հետապնդում՝ «ապացուցել», որ Արևմտյան Հայաստանը երբեք չի եղել հայերի բնօրրանը և, որ բուրբերը հայ ժողովրդի նկատմամբ չեն իրականացրել ցեղասպանություն:

Իրենց աշխատություններում բուրբ պատմաբանները փորձում են ցույց տալ, որ Հայաստանը միայն աշխարհագրական անվանումն է Արևելյան Անատոլիայում գտնվող մի տարածքի: Այսպես, բուրբ պատմաբան Էսադ Ուրասը իր «Հայերը և հայկական հարցը պատմության մեջ» գրքում գրում է, որ հիմնավորց ժամանակներին Անատոլիան եղել է քաղաքակրթության օրրան և այնտեղ ստեղծվել են բազմաթիվ պետություններ: Տարբեր ժողովուրդներ միշտ էլ ցանկացել են իրենց վերագրել այդ պետությունները: Հայերը նույնպես հավակնում են համարվել Անատոլիայի բնիկ ժողովուրդ, իրավունք ունենալ տարածքի քաղաքական և մշակութային պատմությանը: Ամեն մի հարմար առիթով, գրում է Է.Ուրասը, հայերը պնդում են, թե իրենք պետություններ են ստեղծել և հիմնական տարրն են կազմել աշխարհագրական այն տարածքում, որը Հայաստան է անվանվել¹²: Իսկ պատմաբաններ Արիմ Էնգինը և Ֆահրեդդին Քըրզըզողլուն փորձում են ընթերցողներին «համոզել», որ «Armeniodad» կոչված մշակութային հուշարձանները բոլորովին էլ հայկական չեն եղել, որ նրանց ստեղծողները բուրբերն են¹³: Մեկ այլ հեղինակ, Ինայեթուլա Օզբայան, հայտարարում է, թե Վանի, Կարսի, Բիթլիսի բնակչությունը իրականում եղել է «քրիստոնեացված» բուրբ ժողովուրդ¹⁴: «Թուրքական ծագում» է վերագրվում հայ մշակույթի շատ գործիչներին՝ Մեսրոպ Մաշտոցին, Գրիգոր Լուսավորչին, Կոմիտասին:

Արդեն քանի տասնյակ տարի է, որ «Հայաստան» անունը

հետևողականորեն ջնջվում է թուրքական ամեն մի տեսակ քարտեզներից, այլ վավերաթղթերից, եթե մինչև անգամ պատահաբար սպրդում է որևէ տեղ, բռնագրավվում է ողջ հրատարակությունը, իսկ հրատարակիչներն ու հեղինակները դատական պատասխանատվության են ենթարկվում: Այսպես, 1982թ. թուրք ճարտարապետ Ն.Բողուքը ձեռքբերվեց այն բանի համար, որ իր հրատարակած ուղեցույցում Թուրքիայի որոշ շրջաններ նշված էին որպես պատմական Հայաստան¹⁵: 1985թ. դատական պատասխանատվության էր ենթարկվել Բրիտանական հանրագիտարանի թուրքական տարբերակի հրատարակչուհի Հ.Փութուօղլուն: Գրքի մեջ ընդգրկված էր Կիլիկիայի հայկական քաղաքապետության մասին հղումը: Փութուօղլուին մեղադրանք էր ներկայացվել «թուրքական ազգային զգացումները դիտավորությանը վիրավորելու մեջ»¹⁶: Գերմանիայի գրոսաշրջիկների ուղեվար Ռ.Բրաունին բանտ էին նստեցրել Դիարբեքիրում միմիայն այն բանի համար, որ նա «համարձակվել» էր իր հայրենակիցներին հիշեցնել, որ այդտեղ ժամանակին հայկական եկեղեցի է եղել¹⁷: Մովորական երևույթ են դարձել թուրքական պաշտոնական բողոքները այլազգի այն հեղինակների ու հրատարակիչների դեմ, ովքեր հիշատակում են հայկական հիմնավոր պետության գոյությունը, կամ գրում են հայ ժողովրդի պատմության ողբերգական էջերի մասին: 1984թ., օրինակ, թուրքական իշխանությունները հանդես եկան մեղադրանքով ֆրանսիական տուրիստական «Կլուբ Մեդիտերանե» ընկերության դեմ, բանի որ նրա կողմից հրատարակած ուղեցույցում Անի քաղաքը հիշատակվում էր որպես պատմական Հայաստանի մայրաքաղաքներից մեկը¹⁸: 1985թ. արգելվեց և բռնագրավվեց ամերիկացի հեղինակ Ք.Թափերնի «Ստամբուլ» գիրքը, որտեղ նա գրում էր նաև 1915թ. ցեղասպանության մասին¹⁹: Յուրաքանչյուր ճշմարիտ հայանպաստ աշխատություն առաջացնում է հակառեակցիա, գործի է դրվում թուրքական պրոպագանդիստական մեքենան իր ողջ զինանոցով, դարձյալ փորձելով կեղծել պատմական իրողությունները: 1982թ., օրինակ Մալախի Սոնիելը կազմակերպել էր բողոքի նամակների մի ամբողջ «հեղեղ», որն ուղղված էր անգլիական հեղինակներ Ք.Ուոքլերի «Հայաստան. ազգի վերապրում»²⁰ և Դ.Լանգի «Հայեր. արտաքսված ժողովուրդ»²¹ գրքերի դեմ: Հիշյալ հեղինակներին պահանջում էին նույնիսկ գրկել բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում դասավանդելու իրավունքից:

1928 թվականից Թուրքիայում սկսվել է հայկական աշխարհագրական տեղանունների վերանվանումը, ստեղծված է հատուկ կազմակերպություն, որը զբաղվում է այդ գործով²²: Աղթամարը և Անին միակ հնություններն են, որոնք հիշատակվում են գրոսաշրջիկների ուղեցույցներում, այն էլ քրքացված ձևով, առանց նշելու նրանց հայկական ծագումը: Աղթամարը

դարձել է Ակդանար՝ «սպիտակ երակ», Անին՝ Անը, «հուշ», իսկ քիբլիական Արարատը դարձել է Աղբրդաղ: Ձեյթունը այժմ կոչված է Սուլեյմանը, իսկ Հաճնը վերանվանվեց Սալիմբեյլի՝ «ի պատիվ» 1920 թվականի հոկտեմբերի ջարդը կազմակերպողի: Ըստ «Ձորյան» հաստատության տվյալների, Արևմտյան Հայաստանում վերանվանված է հայկական տեղանունների շուրջ 90 տոկոսը:

Հատկապես ծանր և ողբերգական է պատմական Հայաստանի ճարտարապետական հուշարձանների ճակատագիրը: 1914 թվականին Օսմանյան կայսրության տարածքում գտնվող հայկական եկեղեցական շինությունների թիվը հասնում էր 2549-ի: 1974թ. ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի տվյալների համաձայն, 1915թ. հետո մնացած 913 շինություններից 464-ը լիովին ոչնչացվել են, 252-ը փլատակների են վերածվել, 197-ը լուրջ վերականգնման կարիք են զգում: Չմայած Թուրքիայում ընդունված պատմական հուշարձանների պահպանմանը և վերականգնմանը միլիոնավոր օրենքի, ոչ մի հայկական ճարտարապետական հուշարձան չի վերականգնվել: Հայկական ճարտարապետական շինությունները հետևողականորեն պայթեցվում են, որպես քիրախ օգտագործվում զինավարժությունների ժամանակ, նրանց սրբատաշ քարերն օգտագործվում են որպես շինանյութ կառուցապատման ընթացքում, նրանք ծառայում են գոմ, պահեստ, նույնիսկ բանո: Որոշ դեպքերում հայկական եկեղեցիները մզկիթների են վերածվում, կամ էլ հայտարարվում են «սելջուկյան ճարտարապետության» մոդուլներ: Հայկական ճարտարապետությանը զբաղվող մասնագետները նշում են, թե ինչ դժվար է Թուրքիայում թույլտվություն ստանալ որևէ հայկական հուշարձան պեղելու համար: «Եթե դուք թույլտվություն խնդրեք, իշխանություններն անպայման կմերժեն խնդրանքը, իսկ եթե ինքնակամ գնաք պեղումների՝ կձերբակալվեք», - ասում են նրանք: 1975 թվականին այս խոսքերի ճշտությունը փաստացի ապացուցվեց, երբ ճանաչված ֆրանսիացի արվեստաբան Ժ.Մ.Թիերին ձերբակալվեց Վանի մոտերքում հայկական եկեղեցու հատակագիծը զծելիս: Նրան տարան ոստիկանատուն և հարցաքննության ենթարկեցին: Թիերին ազատ արձակվեց երաշխավորագրով և փախուստի դիմեց երկրից: Նրան իր քացակայության ժամանակ դատապարտեցին եռամսյա ծանր աշխատանքների²³: Նույն պատճառներով բազմաթիվ գիտնականներ են կալանվել ոստիկանության կողմից²⁴: Հայկական եկեղեցիների ավերումները թուրք իշխանությունները հաճախ են պատճառաբանում այս գոտում տեղի ունեցող երկրաշարժերով: Ձորը Հինթլանը՝ Երուսաղեմի հայկական թանգարանի խնամակալը, գրում է այս առիթով. «Եկեղեցիների անհետանալը կարող եք վերագրել երկրաշարժերին, կողոպտիչներին, քրդերին, իսլամական ֆունդամենտալիստներին, այլմուրակային

Էականերին կամ շատ ուրիշ բաների, սակայն վերջնական արդյունքը նույնն է: Տարեցտարի հայկական եկեղեցիները անհետանում են մեկը մյուսի հետևից, և դա միայն գոհացնում է Թուրքիայի իշխանություններին: Նրանք այդքան փոխել են բոլոր հայկական գյուղերի անունները Արևելյան Անատոլիայում: 2000 թվականին չի մնա ոչ մի վկայություն, որ հայերն ապրել են Թուրքիայում: Մենք կդառնանք պատմական առասպել»²⁵: Նա նշում է նաև, որ միևնույն ժամանակաընթացքում ոչ մի մահմեդական հուշարձան չի անհետացել: «Այդ ինչպե՞ս են երկրաշարժերը ընտրականություն ցուցաբերում» - հարցնում է նա: 1965 թվականին Քեթան դամի վրա ամբարտակի կառուցման ժամանակ արհեստական լիճը սպառնալիք դարձավ մի շարք պատմական հուշարձանների համար և մասնագետների առջև դրվեց հուշարձանները փրկելու խնդիր: Առանձնապես կարևոր էին հինգ հուշարձաններ՝ երկու մզկիթ, փոքրիկ սիրիական եկեղեցի և երկու հայկական եկեղեցիներ, որոնցից մեկում տասներորդ դարի բացառիկ որմնանկարներ կային: Փրկարար գործողությունների շնորհիվ երկու մզկիթները քար առ քար տեղափոխվեցին մի նոր վայր: Սիրիական եկեղեցին պեղեցին ու չափազերցին: Իսկ հայկական եկեղեցիները բացարձակորեն արհամարվեցին, չնայած դրանք այդ հուշարձաններից ամենահետաքրքրականն էին: Ավելի դժվար է ամեն մի առանձին դեպքում հավաստել այն փաստը, որ թուրքերը միշտ պատրաստակամորեն պայթեցրել են հայկական եկեղեցիները: Ավերումից հետո անչափ դժվար է տարբերել պայթյունի հետևանքը այլ պատճառների թողած հետևանքից, սակայն մի քանի արձանագրված ակնհայտ փաստերը թույլ են տալիս խոսել որոշակի օրինաչափության մասին. (տե՛ս հուշարձանների ցուցակը):

1983թ. հոկտեմբերի 7-ին Թուրքիայի կառավարությունը օրենք ընդունեց, որի համաձայն արգելվում էր այն կազմակերպությունների գործունեությունը, որոնք «գովաբանում են այլ ժողովուրդներ և մասսայականացնում նրանց կրոնն ու մշակույթը»²⁶: Այդ օրենքը հռչակելուց հետո, 1984թ. երկու անգամ դատական պատասխանատվության է ենթարկվել Բ.Թուրլաջյանը, որը հեղինակն էր մի հետազոտության, նվիրված ճարտարապետ Պալյանների ընտանիքին: Պալյան ընտանիքի ներկայացուցիչները հանդիսանում են Օսմանյան կայսրության մի շարք հայտնի ճարտարապետական հուշարձանների հեղինակները, այդ թվում՝ Ստամբուլի Դումաբախչե և Յըլղըզբոչը պալատների: Բ.Թուրլաջյանը մեղադրվում էր «թուրքական տաղանդին բնորոշ ճարտարապետական կոթողները հայերին վերագրելու» համար²⁷: «Թուրքական տաղանդին» են մշտապես վերագրվում հայկական երաժշտական բանահյուսության, կիրառական, գորգարվեստի բազմաթիվ

նմուշներ²⁸: Այնինչ, բոլոր հետազոտողները նշում են «թուրքական արվեստ» տերմինի պայմանականությունը, քանզի օսմանյան հուշարձանների ստեղծմանն իրենց տաղանդով և հմտությամբ նպաստ են բերել առաջին հերթին հույն, հայ, արաբ, բուլղար և այլազգի արվեստագետներն ու արհեստավորները²⁹:

1985թ. տվյալներով Ստամբուլում գործում էր 27 հայկական դպրոց: Լուսավորության մինիստրության որոշմամբ այդ դպրոցներում որպես տնօրենի տեղակալ թուրքեր են նշանակված: Դպրոցներում արգելված է դասավանդել Հայաստանի պատմություն, ուսումնասիրել պատմական քեմաներով գրված գեղարվեստական գրականության ստեղծագործություններ: Բազմաթիվ գործող հրահանգները խոչընդոտում են ծնողներին՝ երեխաներին հայկական կրթօջախներ ուղարկելուն: Օրինակ, հայ երեխաներին արգելում են ընդունվել հայկական դպրոց, եթե նրանք չեն բնակվում տվյալ դպրոցի շրջակայքում: 1985թ. երկու հայ դատապարտվեցին սոսկ այն բանի համար, որ Դիարբեքիի և Կեսարիայի շրջաններում բնակվող հատուկեմտ հայերի երեխաների համար հայոց լեզվի դասընթացներ էին կազմակերպել: Նրանց մեղադրեցին «թուրք որբերին հայացնելու փորձերի» մեջ: Հայկական դպրոցների փակման կամ թուրքացման պրոցեսը այսօր էլ շարունակվում է՝ Հայոց պատրիարքարանի հայտարարության համաձայն, 1992-93թթ. Ստամբուլում մնացել էր միայն 19 հայկական դպրոց:

Շարադրված փաստերը օրինաչափ մի շղթա են կազմում և ցույց տալիս, որ ժամանակակից Թուրքիայում շարունակվում է հայկական պատմության ու մշակույթի դեմ ուղղված գեներոսիդը: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը, հայկական ցեղասպանության վերաբերյալ Եվրոխորհրդարանի 1987թ. հունիսի 18-ի ընդունված որոշման 6-րդ կետում ասվում է.

Թուրքիայի կառավարությունը պետք է արդարացի վերաբերմունք ցուցաբերի հայ ժողովրդի ինքնության, լեզվի, կրոնի, մշակույթի և լուսավորության սխտեմի նկատմամբ:

Եվրոխորհրդարանը եռանդուն կերպով պահանջում է, որպեսզի բարելավվի Թուրքիայում գտնվող ճարտարապետական հուշարձանների պահպանությունը:

Եվրոխորհրդարանը դիմում է Եվրոպական համագործակցությանը, որպեսզի վերջինս հնարավորություն գտնի իր նպաստը բերելու այդ գործին³⁰:

Համաշխարհային քաղաքակրթության բանկարժեք գեներոսիդի մի մասն է կազմում հայկականը: Ահա թե ինչու հայ մշակույթի պահպանումը պետք է լինի ոչ միայն հայկական, այլ նաև միջազգային հասարակայնության խնդիրներից մեկը:

Ծ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն Ն Ե Ր

1. Lemkin R., Axis Rule in Occupied Europe, Washington, 1944.
2. Charny I.W., Genocide: The Ultimate Human Rights Problem.- Genocide, Social Sciences Record 24, № 2, 1987, p. 4
3. Totten S., Genocide: A Primer for Students in Grades 8-12 - ibid, p. 9-10.
4. Genocide.- Dictionnaire Encyclopédique, Paris, 1969.
5. "Геноцид" – БСЭ, Москва, 1971.
6. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов под ред. М.Г.Нерсисяна, Ереван, 1983, с. 474.
7. Նույն տեղում, էջ 403:
8. Տե՛ս՝ Ա.Քոլանջյան, Հայկական կոտորածները և մեր ձեռագրական կորուստները, «Էջմիածին», Բ-Գ-Դ (վետրվար – մարտ- ապրիլ), 1965, էջ 96-107:
9. The Memoirs of Naim Bey. Turkish Official Documents Relating to the Deportations and Massacres of Armenians. Compiled by Aram Andonian, London, 1920, p. 43-44.
10. Տե՛ս՝ Ա.Խ.Սաֆրաստյան, Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի արդարադատության և դավանանքների մինիստրության ներկայացված եկեղեցիների և վանքերի ցուցակներն ու քարտերները (1912-1913), «Էջմիածին», Ա (հունվար), 1965, էջ 42:
11. Տե՛ս՝ Օրմանյան, «Հայոց եկեղեցի», Կ.Պոլիս, 1913, էջ 259-264:
12. Uras E., Tarihte Ermeniler ve ermeni meselesi [Հայերը պատմության մեջ և Հայկական հարցը], Istanbul, 1950, s. 3. (թուրքերեն):
13. Engin A., Eti Tarihi [Եթեթերի պատմությունը], Istanbul, 1958; Kirzioglu F., Kars Tarihi [Կարսի պատմությունը], Istanbul, 1953. (թուրքերեն):
14. Özkaya I.C., Le Peuple arménien et les tentatives de réduire le peuple turc en servitude, Istanbul, 1971.
15. «Հոսաբեր», 14 ապրիլի, 1982:
16. Dalrymple, Armenia's Other Tragedy.- "The Independent Magazine", March 18, 1989.
17. Hélène Piralian, "Les cimetières labourées ", Les Temps Modernes " 43e année, juillet – août – septembre, Paris, 1988, pp. 126 – 127.
18. «Մարմարա», 10, 11, 19 հուլիսի 1984:
19. «Զարթոնք», 4 հուլիսի, 1985:
20. Walker C.J., Armenia: The Survival of a Nation, London, 1980.
21. Lang D.M., The Armenians: A People in Exile, London, 1981.
22. «Զարթոնք», 15 սեպտեմբերի, 1983:
23. Dalrymple W., Armenia's Other Tragedy...

24. Leprince E., Voyage en Turquie de l'Est.- "Special Arménie", Avril, 1989.
25. Dalrymple W., Armenia's Other Tragedy..., p. 36.
26. «Զարթոնք», 24 նոյեմբերի, 1983:
27. «Մարմարա», 5 մարտի, 1984:
28. Arseven E., Türk sanatı tarihi [Թուրք արվեստի պատմություն], Istanbul, 1950; Öz T., Turkish Ceramics, Ankara, 1955; Altınay A.R., Türk mimarları [Թուրք ճարտարապետներ], Istanbul, 1977. (ըրրբերեն):
29. Ю.А.Миллер, Искусство Турции, Москва-Ленинград, 1965.
30. Text of the European Parliament's Resolution of June 18, 1987.- "The Armenian Question Today", Glendale, CA, 1988.

Հ ՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ

1. **Տեկորի եկեղեցին** (5-րդ դար), հայ քրիստոնեական ճարտարապետության հնագույն նմուշներից էր: Առաջին լուսանկարը պատկերում է եկեղեցին 1913թ., երկրորդը՝ Տեկորի ավերակները 1976թ.: Եկեղեցին թիրախ էր ծառայել թուրք զինվորականների հրետանային վարժությունների ժամանակ:

2. 10-րդ դարի կառույց **Վարազավանքը** (Վասպուրական) 1898 թվականին և 1985 թվականին: Վարազավանքը հիմնադրվել է 981թ., Խուշուշի՝ Գագիկ թագավորի դստեր կողմից: Այստեղ, ավանդության համաձայն, պահվում էին սուրբ Խաչի մասունքները: Վանքի պատերը զարդարված էին գեղեցիկ որմնանկարներով: 1915թ. վանքը մեծ ավերածությունների ենթարկվեց և համալիրի 7 շինություններից պահպանվել է միայն մի փոքր մասը, որն այսօր օգտագործվում է որպես շտեմարան և գմբ:

3. 13-րդ դարի **ս. Բարդուղիմեոս եկեղեցին** (Վասպուրական): 1956թ. (լուսանկար 1) եկեղեցին դեռ կանգուն էր, 1985թ. (լուսանկար 2) շինության մի մասն էր մնացել:

4. **Ս. Կարապետ վանքը**, ավանդության համաձայն, հիմնադրել է Գրիգոր Լուսավորիչը: Առաջին լուսանկարը արված է 1898թ., երկրորդը՝ 1977թ.: 1915թ. վանքը մասամբ ավերվել էր և կողոպտվել: 1960-ական թթ. վանքը վերածվեց քարակույտի հրետանային զինավարժությունների ընթացքում:

5. Հինգ եկեղեցուց բաղկացած, 10-11-րդ դդ. հիմնադրված **Խծկոնքի համալիրը** (Անիից մոտ 40 կմ հարավ-արևելք): Դարասկզբի լուսանկարում (1) երևում են համալիրի 4 եկեղեցիները՝ ս. Սարգիսը, ս. Կարապետը, ս. Աստվածածինը և ս. Ստեփանոսը: Երկար տարիներ Խծկոնքը փակ էր այցելությունների համար: 1985թ. լուսանկարվել էր համալիրի միակ մնացած եկեղեցին՝ ս. Սարգիսը (լուսանկար 2): Տեղի գյուղացիների վկայությամբ, եկեղեցիները պայթեցրել են թուրք սահմանապահները:

6. **Աղթամարի վանքը** (10-րդ դար), Արևմտյան Հայաստանի ամենահայտնի, եզակի ճարտարապետական հուշարձաններից է: Առաջին լուսանկարը, որն արված է դարասկզբին, պատկերում է ամբողջ վանական համալիրը, երկրորդ լուսանկարը՝ այն, ինչ մնացել է այսօր: Աղթամարը հայտնի է իր հրաշալի զարդաքանդակներով, որոնցից շատերն այժմ ոչնչացման սպառնալիքի տակ են գտնվում:

7. **Բագարանի 7-րդ դարի ս. Հովհաննես տաճարը**: Նրա օրինակով կառուցվել են Օրլեանի ժերմինի դը Պրե եկեղեցին (9-րդ դար) Նրանսիայում, Միլանի Ման-Մատիլո եկեղեցին (9-րդ դար) Իտալիայում, Աթոս լեռան Մեծ լավրան (10-11-րդ դդ.) Հունաստանում:

Ճարտարապետության մեջ զոյուրթյուն ունի «քաղաքանատիպ կառույցներ» տերմինը: Այժմ այս համաշխարհային նշանակություն ունեցող տաճարը վերածված է քարակոյտի:

8. **Շիրակվանի՝** պատմական **Երազզավորսի եկեղեցին** (9-10-րդ դար), կառուցվել է Սմբատ I-ին Բագրատունի թագավորի ժամանակ: Պայթեցվել է մեր օրերում:

9. Միջնադարյան **Արծկե եկեղեցին**, որը ժամանակին զարդարված էր որմնանկարներով, այժմ օգտագործվում է որպես զոմ:

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE
REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

ANUSH HOVANNISSYAN

**TURKEY:
CULTURAL GENOCIDE**

A
II
90961

Published in commemoration of the
90th anniversary of the Armenian
Genocide on the decision of the
State Commission for commemoration
of the 90th anniversary of the
Armenian Genocide

Yerevan, 2005

Published by the state assistance.

Published on the decision of the
Scientific Council of the
Institute of Oriental Studies NAS RA.

Editor, doctor of historical sciences,
professor Nikolay Hovannissyan

Hovannissyan A.R.

Turkey: Cultural Genocide / Yer. NAS RA, 2005 - 56 p.

This work is the attempt to briefly present the destruction of the Armenian Culture during the Genocide in the context of the "cultural genocide" conception.

[English translation - Hovannissyan A.R.]

ISBN 99941-36-70-4

© Hovannissyan A.R.

TURKEY: CULTURAL GENOCIDE¹

The notion of “genocide” was first defined by Raphael Lemkin, a specialist in criminal and international law. According to Lemkin, genocide is the physical annihilation of an ethnic and religious group as well as the elimination of its national culture.² As a crime against a nation or a people, genocide accordingly includes “cultural vandalism.” A number of specialists also believe that the definition of genocide includes the notion of “cultural genocide” as well. Thus, Israel W. Charny of the University of Tel Aviv and Director of the Jerusalem Institute of Holocaust and Genocide Studies, conceives that the prohibition of a native language may also be defined as genocide, and suggests another term, “linguicide”.³ Speaking of the Armenian Genocide, Samuel Totten of the University of Arkansas considers the vandalism against Armenian cultural monuments an act of genocide.⁴

The notion of “cultural genocide” is included in a number of encyclopedic publications. For instance, the Dictionnaire Encyclopédique defines genocide as a crime which, in addition to physical annihilation, aims at destroying the political, religious, social, cultural and spiritual character of a social group or race.⁵ According to the Soviet Encyclopedia, national and cultural genocide is expressed in those actions and measures which are directed against the national language of a nation (people), and encourage the annihilation of an ethnic culture.⁶

CULTURAL GENOCIDE IN THE OTTOMAN EMPIRE

Facts show that during the years of the Armenian massacres the Young Turk government did everything possible to destroy the documents concerning the genocide. One of the decrees issued by Talaat Pasha stated that *everything must be done to abolish even the word 'Armenia' in Turkey.*⁷ The destruction of Armenian culture and works of art was a predictable consequence. Along with much of the nation, many intellectuals such as Grigor Zohrab, Daniel Varuzhan, Siamanto, Ruben Sevak, Yerukhan, and many others, fell victim to the carnage. The Young Turks also destroyed their archives to leave no trace of their substantial lives. What has been preserved is only part of their heritage.

The manuscripts also shared the same fate. Tens of thousands of Armenian manuscripts, masterpieces of our ancient history, literature, exact sciences and arts, perished. Fayez-El-Hussein, one of the witnesses to the Genocide, wrote: *Special committees were formed after the Genocide, dealing with the sale of ravaged articles. Works of art were sold almost for nothing. Armenian schools are empty. Turks used the most expensive books of Armenian miniatures in the market-place for wrapping cheese.*⁸

It is difficult to assess the quantity and scientific value of the manuscripts destroyed during the Genocide, especially since even prior to 1915 there had been no cataloging of Armenian manuscripts in Turkey and Western Armenia. Systematic cataloging and evaluation of the value of works of art began newly at the turn of the century. For example, Garegin Srvandziantians made a list of about 700 manuscripts; Ghevond Pirghalemlian described approximately another 400, while Archbishop Mesrop Ter Movsesian, a manuscript expert, made yet another list of about 22,000 Armenian manuscripts. But despite the unsystematic attempts in cataloging, we do know that in Vaspurakan province alone, regarding which we have more accurate information, the number of lost manuscripts is at least in the thousands.⁹

The same was true for other regions, from Trebizond to Urfa, from Istanbul to Karin. Traditionally, the Armenian Church and clergy had done their best to preserve the original manuscripts. Many documents attest to the barbaric treatment by the executioners of Armenian churches and especially the clergy. An order issued by Talaat on December 1, 1915, to the governor of Aleppo, reiterated, *despite the order to eliminate the Armenian clergy first of all, we learn some clergymen have been sent to such places as Syria and Jerusalem. These are unpardonable crimes. Exile must mean annihilation for them: the Arme-*

*nian clergy must be exterminated first of all.*¹⁰

In 1912-1913, at the insistence of the Ministry of Internal Affairs of the Ottoman Empire, The Armenian Patriarchate of Istanbul presented the complete list of Armenian churches to the government. A number of historians believed that, on the eve of the First World War, *the special "interest" of the Turkish government in the number and condition of Armenian churches was related to the monstrous project to exterminate Western Armenians.*¹¹ According to statistics prepared by Archbishop Ormanian, in 1912 there were more than 2,200 Armenian churches in Western Armenia.¹² During the Genocide, about 2,150 churches were either ravaged or burned, and more than 4,000 clergymen were killed.

Along with the people, many historical monuments perished as a result of a premeditated scheme.

The background of the cultural genocide in Turkey is found in the crime of genocide itself. The logic of such a crime supposes the intention, realization and hiding the traces of the crime. So, the long history of Turkish denial of the Armenian genocide and efforts to erase it from memory, to destroy the Armenian cultural monuments, etc. that is cultural genocide, is placed in the logic of crime, with its attempts to hide and erase the traces of crime.

CULTURAL GENOCIDE IN MODERN TURKEY

Republican Turkey has not recognized, and still tries to deny the very fact of the Genocide. In modern Turkey the denial of the Genocide is a matter of state policy, where certain organizations, initiated and financed by the government, are busy perverting and misrepresenting Armenian history by publishing books and booklets, by Internet and by ascribing the spiritual and cultural legacy of the Armenians to the Turks. Armenian architectural monuments are being destroyed intentionally. Armenian educational centers are subjected to discrimination in the small Armenian communities of Turkey. This massive assault on Armenian history and culture pursues two main goals: to "prove" that Western Armenia has never been the natural habitat of the Armenians, and that Turks have never committed genocide. In their works, Turkish historians try to prove that Armenia is only the geographical name of an area in Eastern Anatolia.

Esat Uras writes that *since ancient times, Anatolia has been a center of civilization and that several states have arisen there. Like other nations that have tried to lay claim to these states, Armenians have a claim on Anatolia as a native people with its own political and cultural history. Whenever the occa-*

sion serves, Armenians announce they have created states and have been the occupants of a geographical region which was named Armenia¹³. Two other historians, Arin Engin and Fakhreddin Kirzioglu, try to “persuade” readers that the cultural monuments known as “armeniodad” are not Armenian at all, because they have been created by Turks.¹⁴ Inayetulla Özkaya states that the populations of Van, Kars and Bitlis were actually a “Christianized” Turkish people.¹⁵ “Turkish origin” is attributed even to Mesrop Mashtots, St. Gregory the Illuminator, and Komitas.

For several decades attempts have been made to erase the name ‘Armenia’ from all maps and documents, and whenever it does appear in a publication, the entire edition is seized, and the publishers and authors prosecuted. In 1982, N. Boluk, a Turkish architect, was arrested for having mentioned in a guidebook that some regions of Turkey are historical Armenia.¹⁶ In 1985, H. Putuoghlu, the publisher of the Turkish version of the Encyclopedia Britannica, was sued for including an entry on the Armenian kingdom of Cilicia. She was charged with “*deliberately hurting Turkish national feelings*”.¹⁷ R. Braun, a German guide, was put in prison in Diyarbakir because he had “run the risk” of reminding the tourists that there had been an Armenian church in that town.¹⁸

Official protests seem to become a daily routine against those authors and publishers who recall the ancient Armenian state, or mention the Genocide. In 1984, for instance, Turkish authorities accused Club Méditerranée, a French tourist company, of having written in a guidebook that the city of Ani had been one of the capitals of Armenia.¹⁹ In 1985, Istanbul, a book written by K. Tapern, an American author, was banned and seized because it mentioned the Genocide of 1915.²⁰ Any truthful publication on the Armenians has met with resistance, and Turkish propaganda put into gear to deny its authenticity. In 1982, Salahi Sonyel denounced Christopher Walker, the author of “**Armenia: The Survival of a Nation**”,²¹ and David Marshall Lang, the author of “**The Armenians: A People in Exile**”.²² He demanded that the authors be deprived of the right to teach in universities.

From 1928 on, Turkey began renaming Armenian historical places, and a special organization was formed to accomplish the project.²³ Aghtamar and Ani are the only places mentioned in tourist guidebooks—indeed, without referring to their Armenian origin: Aghtamar has become “Akdamar” (“white vein”); Ani has become “Ani” (“memory”), while the biblical Ararat has become “Agridag”. Zeitun is now called Suleimanli; Hajin was renamed Salimbeyli “in honor” of the originator of the massacre that took place there in October, 1920. According to the Zoryan Institute, 90% of the Armenian places in Western Armenia have been renamed.

The worst predicament has befallen the Armenian architectural monuments. In 1914, there were 2,549 Armenian churches in the Ottoman Empire. By 1974, according to UNESCO, out of the 913 churches that had survived the Genocide of 1915, 464 were totally destroyed; 252 churches have been ruined, and 197 are in need of repair. Despite the promulgation of a law on the preservation and restoration of historical monuments in Turkey, not a single Armenian church has been restored. The Armenian architectural monuments are exploded routinely and serve as targets during military maneuvers; their smooth hewed stones are used as building material. In other instances, churches have been turned to enclosures, warehouses, and even jails, or have become mosques, or at times described as specimens of "Seljuk architecture". Scholars of Armenian architecture have difficulty gaining access to Armenian sites in Turkey since permission is not granted, and those working without permission run the risk of being arrested. In 1975, J.M. Thierry, a French archeologist and art historian, was arrested near Van while drawing the plan of an Armenian church. He was taken to police headquarters and interrogated for three days and nights. Released on bail, he had to flee the country, and was soon sentenced to three months of hard labor *in absentia*.²⁴ Similar fates have befallen other experts.²⁵

Gevorg Hintlian, the curator of the Armenian Museum of Jerusalem, writes: *You can attribute the disappearance of churches to earthquakes, robbers, Kurds, Islamic fundamentalists, aliens from outer space, or anything else you care to blame, but the final result is the same. Armenian churches disappear with each passing year, delighting Turkish authorities. They have already renamed all the Armenian villages in Eastern Anatolia. By the year 2000 there will be no indication that Armenians lived in Turkey. We will have become a myth.*²⁶ He also mentions that not a single Muslim monument has been destroyed.

Turkish authorities blame the destructions on earthquakes in the region. But, Hintlian asks: *why are these earthquakes so selective?* In 1965, when a dam was built upon Keban, near Elazig, the artificial lake created threatened a number of historical monuments, and experts had to find out a way to save them. Five monuments were of special importance: two mosques, a small Syrian church, and two Armenian churches, one of them still bearing a unique frescos from the 10th century. The rescue expedition moved the two mosques to another location, stone by stone. The Syrian church was excavated and measured. As for the Armenian churches, they were completely ignored. It is more difficult to prove the fact that Turks have always deliberately blown up Armenian churches. It is almost impossible to differentiate between an explosion and an earthquake, but some facts are fixed (see the index of monuments).

In October 7, 1983, the Turkish government issued a law which banned

organizations "praising other nations and popularizing their religion and culture".²⁷ As a result, Barsegh Tuglajian was twice prosecuted for his two articles on the Palian, a well-known Armenian family of architects, forerunners of architecture in the Ottoman Empire and designers of Dolmabahçe and Yıldız-Köşk. He was charged with *ascribing architectural monuments of Turkish talent to the Armenians*.²⁸ To "Turkish talent" are also ascribed Armenian folklore, applied arts and carpet-weaving,²⁹ although these, like the monuments, were mainly created by Greek, Armenian, Arab and Bulgarian artists and craftsmen.³⁰

By 1985, there were twenty-seven Armenian schools in Istanbul where all the deputy headmasters were Turks, appointed by the Ministry of Education. The history of Armenia is prohibited at schools, as well as literary works on historical themes. Many Armenian parents cannot send their children to Armenian schools because of numerous bureaucratic restrictions. For instance, Armenian children are not allowed to go to school unless they live in the neighborhood. In 1985, two Armenians were persecuted for teaching Armenian to a few Armenian children in the regions of Diyarbakir and Kayseri, and were charged with "Armenianizing Turkish orphans". The process of shutting down Armenian schools continues. As stated by the Armenian Patriarchate, by 1992-93 there were only nineteen Armenian schools left in Istanbul.

These developments are part of a systematic policy of denial of the Genocide and certify that what is occurring in modern Turkey is cultural vandalism. This concern was shared by the European Parliament which adopted a resolution on the Genocide of Armenians, June 18, 1987, which contained the following articles: the European Parliament

Considers that the protection of monuments and the maintenance and conservation of the Armenian religious architectural heritage in Turkey must be regarded as part of a wider policy designed to preserve the cultural heritage of all civilizations which have developed over the centuries on present-day Turkish territory and, in particular, that of the Christian minorities that formed the Ottoman Empire;

Calls therefore on the Community to extend Association Agreement with Turkey to the cultural field so that the remains of Christian or other civilizations... in that country are preserved and made generally accessible.³¹

Armenian culture is a part of world civilization, and must therefore be preserved through international effort.

NOTES

¹ The first publication on cultural genocide was **Hovanissyan A.**, Turkey: Cultural Genocide.- Proceedings of the Intern. Conference on "Problems of Genocide" (Yerevan, April 21-23, 1995), Toronto (Canada), 1995, p. 376-385.

² **Lemkin R.**, Axis Rule in Occupied Europe, Washington, 1944.

³ **Charny I.W.**, Genocide: The Ultimate Human Rights Problem.- Genocide, Social Sciences Record 24, № 2, 1987, p. 4.

⁴ **Totten S.**, Genocide: A Primer for Students in Grades 8-12.- *ibid.*, p. 9-10.

⁵ Genocide.- Dictionnaire Encyclopédique, Paris, 1969.

⁶ Genotsid [Genocide].- Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya. Vol. 6, M., 1971, (in Russian)

⁷ Genotsid Armian v Osmanskoy Imperii.- Sbornik documentov i materialov [The genocide of Armenians in the Ottoman Empire. A collection of documents and materials], Ed: **M.G. Nersissian**, Yer., 1983, p. 474. (in Russian)

⁸ *Ibid.*, p. 403.

⁹ See **Kolanjian S.**, "Haykakan kotoratznere yev mer dzeragrakan korustnere" [The Armenian massacres and our manuscript losses].- *Ejmiatzin*, № 2-4, 1965, p. 96-107. (in Armenian)

¹⁰ The Memoirs of Naim Bey. Turkish Official Documents Relating to the Deportations and Massacres of Armenians. Compiled by Aram Andonian, London, 1920, p. 43-44.

¹¹ **Safrastian A.**, "Kostandnupolsi Hayots Patriarkarani koghmits Turkiyai Ardaradatutyanyev Davanankneri Nakhararutyany nerkayatsvatz yekeghetsineri tsutsakneryou takrimere, 1912-1913" [The list of churches and decrees presented by the Armenian Patriarchate of Constantinople to the Ministry of Justice and Religion of Turkey, 1912-1913].- *Ejmiatzin* № 1, 1965, p. 42. (in Armenian)

¹² See **Ormanian M.**, Hayots Yekeghetsi [The Armenian Church], Istanbul, 1913, p. 259-264. (in Armenian)

¹³ See **Uras E.**, Tarihte Ermeniler ve ermeni meselesi [The Armenians in History and the Armenian Question], Istanbul, 1950, p. 3. (in Turkish)

¹⁴ **Engin A.**, Eti Tarihi [Hittite history], Istanbul, 1958; **Kirzioglu F.**, Kars Tarihi [History of Kars], Istanbul, 1953. (in Turkish)

¹⁵ **Özkaya I.C.**, Le Peuple arménien et les tentatives de réduire le peuple turc en servitude, Istanbul, 1971.

¹⁶ "Hosaber" daily, Cairo, April 14, 1982. (in Armenian)

- ¹⁷ Dalrymple W., Armenia's Other Tragedy.- "The Independent Magazine", March 18, 1989.
- ¹⁸ Hélène Piralian, "Les cimetières labourées", Les Temps Modernes " 43e année, juillet – août – septembre, Paris, 1988, pp. 126 – 127.
- ¹⁹ "Marmara" daily, Istanbul, July 10, 11, and 19, 1984. (in Armenian)
- ²⁰ "Zartok" daily, Beirut, July 4, 1985. (in Armenian)
- ²¹ Walker C.J., Armenia: The Survival of a Nation, London, 1980.
- ²² Lang D.M., The Armenians: A People in Exile, London, 1981.
- ²³ "Zartok", September 15, 1983. (in Armenian)
- ²⁴ Dalrymple, p. 36.
- ²⁵ Leprince E., Voyage en Turquie de l'Est.- "Special Arménie", April, 1989.
- ²⁶ Dalrymple, p. 36.
- ²⁷ "Zartok", November 24, 1983.
- ²⁸ "Marmara", March 5, 1984.
- ²⁹ Arseven E., Türk sanatı tarihi [History of Turkish crafts], Istanbul, 1950; Öz T., Turkish Ceramics, Ankara, 1955; Altınay A.R., Türk mimarları [Turkish architects], Istanbul, 1977. (in Turkish)
- ³⁰ Miller U.A., Iskustvo Turtsiyi [The art of Turkey], M.-L., 1965. (in Russian)
- ³¹ European Parliament's Resolution of June 18, 1987.- "The Armenian Question Today", Glendale, CA, 1988.

INDEX OF MONUMENTS

1. **The Church of Tekor** (5th century), one of the oldest examples of Armenian Christian architecture. The first photograph shows the church in 1913, the second in ruins, in 1976. The church has been used for target practice.

2. **Varagavank**, a 10th century monastery, in 1898 (first photograph) and in 1985 (second photograph). It was founded in 981 by Khushush, the daughter of King Gagik. According to a tradition, the relicts of the Holy Cross were kept there. The walls were ornamented with frescos. It was almost ruined in 1915, only a small part is left from the seven-piece complex, which is presently a repository and pen.

3. **The Church of St. Bartholomew** (13th century), has been a center of pilgrimage in Medieval Armenia. In 1956 (photograph 1) the church was intact. In 1985 (photograph 2) only part of it remained.

4. **The Monastery of St. Karapet**, founded, according to tradition, by Grigor the Enlightener. The first photograph was taken in 1898, the second in 1977. In 1915 the monastery was partly ruined and plundered. It was turned into a pile of stones in the 60s during a preparatory bombardment.

5. **The complex of Khtskonk** (10-11th centuries), containing 5 churches. The first photograph shows the four churches at the beginning of the 20th century. St. Sargis, St. Karapet, St. Astvatsatsin, and St. Stepanos. For a long time, the complex was closed to visitors. The second photograph shows the only remaining church, St. Sargis in 1985. As told by the natives, the Turkish border guards have exploded the churches.

6. **The Monastery of Aghtamar** (10th century), one of most acclaimed and unique architectural monuments of Western Armenia. The first photograph shows the whole complex at the beginning of 20th century, the second one shows what is left of the monastery. Aghtamar is famous with beautiful ornaments, many of which are exposed to desolation.

7. **St. John Cathedral of Bagaran** (7th century). The photograph was taken at the beginning of the 20th century. The Church of Orleans (9th c.) in France, the

Church of San Satiro (9th c.) in Milan, and the Church of Athos (10-11th c.) in Greece were built in imitation of St. John Cathedral, hence the term, “Bagaran-type building”, in architecture. Presently, the cathedral is a pile of stones.

8. The Church of Yerezgavors in Shirakavan (9-10th c.), erected in the times of King Smbat I Bagratuni, has been exploded in our days.

9. The Church of Artske, a Medieval church with frescoes, has become an enclosure.

1.1

1.2

2.1

2.2

3.1

3.2

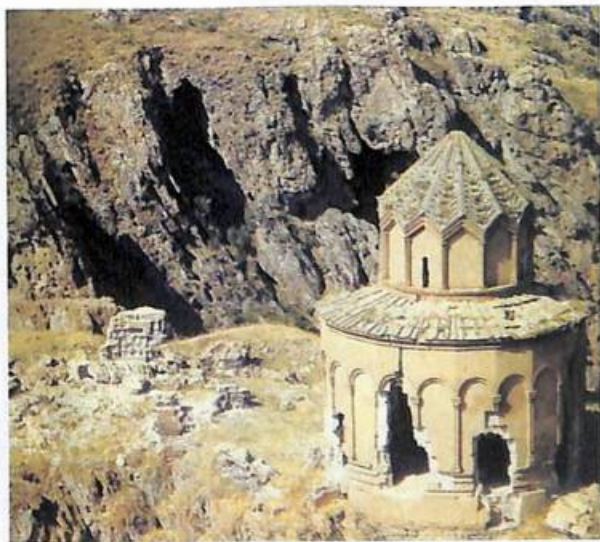
4.1

4.2

5.1

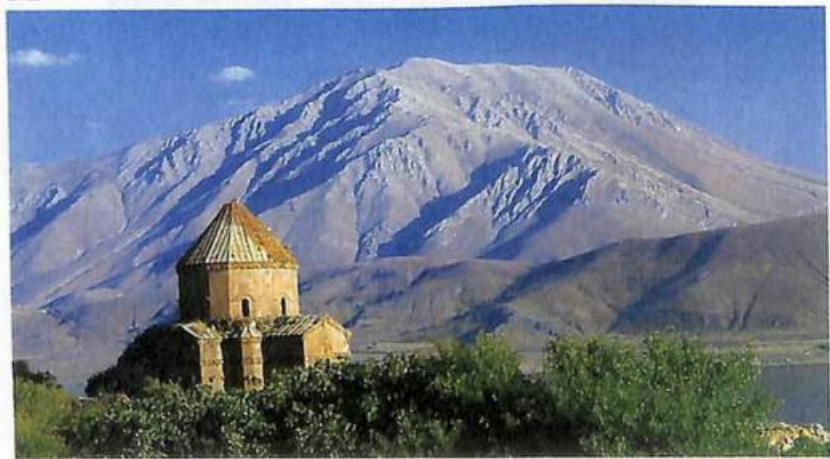

5.2

6.1

6.2

7.

8.

9.

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

АНУШ ОГАНЕСЯН

**ТУРЦИЯ:
КУЛЬТУРНЫЙ ГЕНОЦИД**

Издается в память о 90-летней годовщине геноцида армян по решению Государственной комиссии по организации мероприятий, посвященных 90-летию Армянского геноцида.

Ереван, 2005

Книга издается при государственном содействии.

Издается по решению Ученого совета
Института востоковедения НАА РА.

Редактор, докт. ист. наук, проф. Николай Оганесян

Оганесян А.Р.

Турция: культурный геноцид / Ер. НАА РА, 2005 - 56 стр.

Данная работа является попыткой вкратце представить потери, понесенные армянским народом в области культуры в результате геноцида, в контексте понятия "культурный геноцид".

[Перевод на русский - Оганесян А. Р.]

ISBN 99941-36-70-4

© Оганесян А.Р.

ТУРЦИЯ: КУЛЬТУРНЫЙ ГЕНОЦИД

Впервые определение “геноцид” было дано специалистом по уголовному и международному праву Р.Лемкиным в его работе “Правление государств “оси” в оккупированной Европе”¹. В определении геноцида, данным Р.Лемкиным, отмечалось, что геноцид – это не только уничтожение этнической или религиозной группы путем физического истребления, но и путем разрушения ее национальной духовной культуры.

Согласно Р.Лемкину геноцид, как преступление, направленное против определенной этнической общности, включает также “культурный вандализм”. Однако, понятие “культурный геноцид” не вошло в основной текст Конвенции ООН 1948г. о предупреждении преступления геноцида и наказании за него. Тем не менее многие исследователи считают, что понятие “культурный геноцид” должно быть включено в более широкое определение преступления геноцида. Так, известный психолог, профессор Тель-Авивского университета и директор Института по изучению Холокоста и геноцида (Иерусалим). Израел Чарни считает, что такие меры как, например, запрет на употребление родного языка (лингвцид), также следует квалифицировать как геноцид². Профессор социологии Арканзасского университета Сэмюэль Тоттен (США), говоря о геноциде армян в Османской империи, указывает также на вандализм в отношении памятников армянской культуры как на продолжение преступления геноцида и его составную часть³. Понятие “культурный геноцид” включено в целый ряд энциклопедических изданий. Например, французский энциклопедический словарь Кийе определяет геноцид как преступление, которое кроме физического истребления имеет целью также и уничтожение политических, религиозных, социальных, культурных и духовных институтов той или иной социальной или религиозной группы⁴.

Большая Советская Энциклопедия дает следующее объяснение: Национально-культурный геноцид выражается в тех мероприятиях и действиях, которые направлены против права того или иного народа на употребление родного языка, которые способствуют уничтожению национальной культуры⁵.

КУЛЬТУРНЫЙ ГЕНОЦИД В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ

Неоспоримые факты свидетельствуют, что в годы резни и депортации армянского населения Османской империи правительство младотурок целенаправленно стремилось уничтожить также и материальные свидетельства существования армянской цивилизации.

Погромщики руководствовались приказом Талаата, направленным в Комитет по делам высылки в Алеппо, где было сказано: “Настоятельно рекомендуется... всячески стараться уничтожить само название “Армения” в Турции”⁶. Следствием этой политики явилось уничтожение в годы геноцида многих ценностей армянской культуры и искусства. Жертвами геноцида стали не только значительная часть народа, но и являвшиеся его “умом и совестью” талантливые армянские писатели, ученые, журналисты, деятели культуры. В этом созвездии были Григор Зохраб, Даниел Варужан, Спаманто, Рубен Севак, Ерухан и многие другие. При аресте деятелей армянской литературы и искусства сжигались, уничтожались их архивы, чтобы не осталось и следа от их богатой и содержательной жизни. Сохранилась лишь часть их богатого творческого наследия, которую чудом удалось спасти.

Судьбу армянского народа разделили и памятники письменной культуры. Десятки тысяч армянских рукописей по истории, филологии, естественным наукам, искусству, рукописи религиозного содержания были сожжены, уничтожены или бесследно исчезли. Один из очевидцев геноцида, араб Файез Эль-Хуссейн пишет в своих воспоминаниях: “После уничтожения армян... правительство создало специальные комитеты, которые свывали товары по самым ничтожным ценам, как обычно бывает после смерти владельца с той лишь разницей, что выручка доставалась не наследникам, а поступала в турецкую казну. Произведения искусства отдавались за бесценок... школы, когда-то наполненные учениками, сейчас пусты; самые драгоценные книги используются лавочниками для того, чтобы завертывать сыр...”⁷.

Сейчас очень трудно составить точное представление о количестве и научной ценности всех рукописных памятников, уничтоженных в годы геноцида. К сожалению, нет единого и целостного списка всех армянских рукописей, находящихся в Западной Армении и Турции накануне 1915 года. Работа по описанию, оценке и регистрации рукописей была начата в конце XIX – начале XX вв. Например, Срвандзтянцем описано около 700 манускриптов, многие из которых – редкие по своей ценности. Пиргалямян составил список из 400 наименований, а епископ Месроп Тер-Мовсисян, Магнстрос, и католикос Гарегин Овсепян классифицировали огромный

список, насчитывающий до 22000 единиц рукописных документов. Полного представления об армянском рукописном фонде на территории Западной Армении до геноцида нет, но только в Васпуракане, где сведения наиболее точны, потери достигают нескольких тысяч единиц манускриптов⁸.

Печальная картина уничтожения рукописного наследия армянского народа одинакова – от Трапезунда до Эдессы, от Константинополя до Карса.

В становлении духовного облика, культурной самобытности армянского народа большую роль сыграла церковь и духовенство. Многочисленные документы, свидетельства очевидцев говорят о целенаправленном уничтожении погромщиками армянского духовенства, церковных сооружений и церковной утвари. В телеграмме Талаата от 1 декабря 1915г. говорилось:

“До нашего сведения дошло, что некоторые духовные лица отправлены в такие сомнительные пункты, как Сирия и Иерусалим, несмотря на то, что армянское духовенство должно быть истревлено в первую очередь. Подобное разрешение является непростительным упущением. Место высылки этих мятежных людей – уничтожение...”⁹.

В 1912-1913гг. по поручению министерства внутренних дел Османской империи Армянским патриаршеством в Константинополе был составлен и представлен правительству полный список армянских монастырей и церквей на территории империи. Многие историки считают, что особый “интерес” турецкого правительства к числу и местонахождению армянских церквей накануне войны имел определенную связь с вынашиваемой младотурками программой уничтожения армянского населения¹⁰. По данным патриарха Ормаяна, в 1912г. (в Западной Армении) общее число армянских церквей и монастырей составляло более 2200¹¹. Не менее 2150 из них были разграблены, сожжены и разрушены во время погромов, а число убитых духовных лиц составило более 4 тыс.

Таким образом, наряду с истреблением огромной части армянского народа на его родине, были уничтожены также созданные им в течение тысячелетий культурные ценности и памятники. Подобные потери не поддаются количественным определениям - они невозможны. Преднамеренный характер действий и их масштабы свидетельствуют о том, что в Османской империи был осуществлен геноцид в отношении армянской национальной культуры.

КУЛЬТУРНЫЙ ГЕНОЦИД В СОВРЕМЕННОЙ ТУРЦИИ

Республиканская Турция не признает и продолжает отрицать факт геноцида армян. Более того, отрицание геноцида в современной Турции приобрело характер государственной политики, созданы специальные организации, финансируемые государством и занятые изданием и распространением многочисленных книг и брошюр, фальсифицирующих историю армянского народа. Присваиваются духовные и культурные достижения армян, планомерно разрушаются памятники армянского зодчества, дискриминируется система школьного образования в армянской общине Стамбула. Антиармянская пропаганда ведется и через Интернет.

Наступление на армянскую историю и культуру преследует две цели: доказать, что Западная Армения никогда не была исторической родиной армян, и что в Турции не был совершен геноцид в отношении армянского народа.

В современной турецкой историографии выдвигаются и “обосновываются” положения о том, что Армения – это лишь географическое название местности в Восточной Анатолии. Так, турецкий историк Эсад Урас в своей книге “Армяне и армянский вопрос в истории” пишет, что с древнейших времен Анатолия была колыбелью цивилизаций и там возникало множество государств. Армяне также претендуют на роль автохтонного народа Анатолии и пытаются иметь право на ее культурную и политическую историю. По любому удобному поводу, пишет Э.Урас, армяне утверждают, что они создавали государства и являлись этническим большинством на той географической территории, которая некогда называлась Арменией¹². А историки Арин Энгин и Фахреддин Кырзыюглу пытаются убедить читателей, что памятники культуры “неправильно называемой армянской” были созданы не армянами, а турками¹³. Другой автор, Инастулла Озкая объявляет, что население армянских провинций Карс, Ван, Битлис на самом деле являлось “христианизированным” турецким народом¹⁴. “Турецкое происхождение” приписывается многим деятелям армянской культуры, в том числе Месропу Маштоцу, Григорию Просветителю, Комитасу.

На протяжении многих лет слово “Армения” последовательно стирается со всех турецких карт, со страниц справочников и путеводителей. Если тем не менее это название попадает на страницы печатных изданий, то конфискуется весь тираж, а авторы и издатели привлекаются к ответственности.

Так, в 1982г. турецкий архитектор Н.Болук был привлечен к судебной ответственности за то, что в изданном им путеводителе по Турции ряд

районов Восточной Анатолии обозначен, как историческая Армения¹⁵. В 1985г. к судебной ответственности была привлечена издательница турецкого перевода “Британской энциклопедии” Х.Путуоглу: В издании была дана ссылка на существование Киликийского Армянского царства. Она была обвинена в “антитурецкой пропаганде и намеренном оскорблении чувств турецкого народа”¹⁶. В Диярбекире был арестован гид немецкой туристической группы Р.Браун за то, что он “осмелился” напомнить своим соотечественникам о том, что здесь некогда была армянская церковь¹⁷. Обычным явлением стали турецкие протесты тем иностранным компаниям, авторам или издателям, которые упоминали о существовании древних армянских государств на территории нынешней Турции или писали о трагических страницах истории армянского народа.

В 1984г. турецкие власти выступили с обвинениями в адрес французской туристической компании “Клуб Медитерране”, которая в изданных ею путеводителях назвала город Ани древней столицей Армении¹⁸. В 1985г. книга американского автора К.Таперна “Стамбул” была конфискована и запрещена к продаже в связи с тем, что в ней он упоминал о геноциде армян 1915¹⁹. Любое правдивое исследование о судьбе армянского народа вызывает ответную реакцию, в ход запускается турецкая пропагандистская машина, в очередной раз пытаясь сфальсифицировать историческую действительность.

В 1982г., например, С.Соннел, тогдашний посол в Великобритании организовал “поток” писем-протестов против книг английских авторов К.Уокера “Армения. Выживание нации”²⁰ и Д.Лэнга “Армяне: изгнанный народ”²¹ с призывами лишить упомянутых авторов права преподавания в высших учебных заведениях.

С 1928г. в Турции начался процесс переименования армянских географических названий, было учреждено специальное управление по замене старых топонимов²². Ахтамар и Ани – единственные древности, упоминающиеся в туристических путеводителях, да и то в “отуреченном” варианте, без упоминания об их армянском происхождении: Ахтамар звучит как “Аклармар” – “белая вена”, Ани – “Аны” – “воспоминание”, а вилейский Арарат стал Агрыдагом. Зейтун ныне называется Сулейманлы, а Аджж переименован в Салимбейли “в честь” организатора октябрьских погромов 1920г.

По данным Института Зорян (США) свыше 90% географических названий Западной Армении переименованы.

В результате культурного геноцида тяжелая участь постигла архитектурные памятники Армении. В 1914г. общее число церковных сооружений на территории Османской империи и Западной Армении

составляло 2549. По данным ЮНЕСКО на 1974 год, из оставшихся после геноцида 913 сооружений 464 – полностью исчезли, 252 – представляли собой руины, 197-нуждался в капитальном восстановлении. Несмотря на принятый в Турции закон об охране и восстановлении исторических памятников, ни один армянский памятник не был восстановлен. Армянские архитектурные памятники последовательно взрываются, служат мишенями для артиллерийских упражнений, их обтесанные камни используются в качестве строительного материала, они служат в качестве загонов для скота, складов и даже тюрем. В некоторых случаях церкви превращаются в мечети или же объявляются “образцами сельджукского искусства”.

Иностранные специалисты, работающие в Турции, отмечают, что чрезвычайно трудно получить разрешение на исследование территории с армянскими памятниками. “Если вы просите разрешение – власти непременно отказывают, если самовольно пытаетесь вести изучение – вас арестовывают”, - говорят они. В 1975г. эти слова были подтверждены фактически, когда известный французский искусствовед Ж.М.Тьери был арестован при снятии плана старинной армянской церкви близ Вана. Его проводили в участок и допросили. Ж.М.Тьери был выпущен под залог и покинул страну. Он был заочно приговорен к исправительным работам сроком в три месяца²³. По тем же причинам многие другие исследователи сталкивались с турецкой полицией²⁴. Турецкие власти часто мотивируют разрушение армянских церквей случающимися здесь землетрясениями.

Джордж Хинтлян, хранитель Иерусалимского армянского музея, писал по этому поводу: “Исчезновение церквей можно приписать землетрясениям, грабителям, курдам, исламским фундаменталистам, инопланетянам или еще чему-либо, но конечный результат один и тот же. С каждым годом армянские церкви исчезают одна за другой, и это только на руку турецким властям. Они уже переименовали названия всех армянских поселений в Восточной Анатолии. К 2000 году не останется ни одного свидетельства о том, что армяне некогда жили в Турции. Мы превратимся в исторический миф”²⁵. Он также отмечает, что за то же время не исчез ни один мусульманский памятник. “Каким образом землетрясения проявляют подлую избирательность?” – задается он резонным вопросом. В 1965 году во время строительства хранилища у Кебанской дамбы искусственное озеро стало угрозой для ряда исторических памятников в этом районе. Перед специалистами встал вопрос о спасении памятников. Особенно значимыми были 5 памятников: 2 мечети, маленькая сирийская церковь и 2 армянские церкви, с уникальными фресками XV в. одной из них. В результате спасательных работ 2 мечети – камень за камнем – были перенесены в новое место, с сирийской церкви сняли подровный план и изготовили макет.

Армянские же церкви были полностью проигнорированы.

В каждом отдельном случае бывает непростое понятие, является ли разрушение результатом взрыва или какой-либо другой причины, но многие документированные факты позволяют судить об определенной закономерной преднамеренности (см. список памятников).

7 октября 1983г. в Турции был принят закон, согласно которому запрещалась деятельность тех организаций, которые “восхваляют другие народы и распространяют их религию и искусство”²⁶. После принятия этого закона, в 1984г. два раза привлекался к ответственности известный энциклопедист Б.Тухладжян, который является автором исследования о знаменитой династии османских архитекторов Палянов. Паляны создали целый ряд архитектурных памятников Османской империи, в том числе дворцы Долмабахче и Йылдызкешк. Б.Тухладжян был обвинен в том, что “приписал армянам архитектурные шедевры, присущие лишь турецкому таланту”²⁷. “Турецкому таланту” постоянно приписываются многие образцы армянского музыкального фольклора, прикладного и коврового искусства²⁸. Между тем, большинство исследователей отмечает условность термина “турецкое искусство”, ибо в создание памятников османской культуры огромный вклад внесли талантливые и искусные греческие, армянские, арабские, болгарские и другие мастера и ремесленники²⁹.

По данным 1985г. в Стамбуле работало 27 армянских школ. По решению министерства просвещения в этих школах заместителями директоров назначались турки. В школах запрещалось преподавать историю Армении, литературные произведения на исторические темы не должны были упоминаться. Многочисленные инструкции препятствуют зачислению детей в армянские школы. Например, дети не могут быть зачислены в армянскую школу, если они не живут в данной округе. В 1985 году два армянских учителя были осуждены за то, что организовали курсы армянского языка для малочисленных детей-армян в приютах Диярбекира и Кесарии. Их обвинили в попытке “арменизировать бедных турецких сирот”. Процесс закрытия или туркизации армянских школ продолжается и поныне: по данным Армянского патриаршества в Стамбуле в 1992-93гг. осталось лишь 19 армянских школ.

Таким образом, в современной Турции продолжается политика, направленная против истории и культуры армянского народа. В пункте 6 резолюции Европарламента по геноциду армян (от 18 июня 1987 года) сказано, что турецкое правительство должно проявлять справедливое отношение к самобытности армянского народа, его языку, религии, культуре и системе образования; Европарламент настоятельно требует должного отношения правительства к охране памятников армянской

архитектуры, находящихся на территории современной Турции; Европарламент обращается к Европейскому сообществу с просьбой изыскать возможности для содействия в этом вопросе³⁰.

Армянская культура является частью драгоценного генофонда всемирной цивилизации, а значит, сохранение этой культуры является долгом не только армян, но и задачей мировой общественности.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Lemkin R., Axis Rule in Occupied Europe, Washington, 1944.
2. Charny I.W., Genocide: The Ultimate Human Rights Problem.- Genocide, Social Sciences Record 24, № 2, 1987, p. 4
3. Totten S., Genocide: A Primer for Students in Grades 8-12.- ibid, p. 9-10.
4. Genocide.- Dictionnaire Encyclopédique, Paris, 1969.
5. "Геноцид" – БСЭ, Москва, 1971.
6. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов под ред. М.Г.Нерсисяна, Ереван, 1983, с. 474.
7. Там же, с. 403:
8. Ս.Քուլանջյան, Հայկական կոտորածները և մեր ձեռագրական կրթաստները, «Էջմիածին», Բ-Գ-Գ (փետրվար – մարտ - ապրիլ), 1965, էջ 96-107: [С.Коланджян, Армянская резня и наши рукописные потери, "Эчмиадзин", февраль-март-апрель, 1965г., с. 96-107 (на арм. яз.)].
9. The Memoirs of Naim Bey. Turkish Official Documents Relating to the Deportations and Massacres of Armenians. Compiled by Aram Andonian, London, 1920, p. 43-44.
10. Ա.Խ.Սաֆրաստյան, Կոստանդնուպոլիսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի արդարադատության և դավանանքների մինիստրության ներկայացված եկեղեցիների և վանքերի ցուցակներն ու քարտիկները (1912-1913), «Էջմիածին», Ա (հունվար), 1965, էջ 42: [А.Сафрастьян, Списки и такриры церквей 1912-1913гг., представленные Армянским патриаршеством в Константинополе Министерству юстиции и вероисповедания Турции, "Эчмиадзин", январь, 1965г., с. 42. (на арм. яз.)].
11. Օրմանյան, «Հայոց եկեղեցի», Վ.Պոլիս, 1913, էջ 259-264: [Орманиян, Армянская церковь, Константинополь, 1913г., с. 259-264. (на арм. яз.)].
12. Uras E., Tarihte Ermeniler ve ermeni meselesi, Istanbul, 1950, s. 3. [Э.Урас, Армяне и Армянский вопрос в истории, Стамбул, 1950г., с. 3 (на тур. яз.)].
13. Engin A., Eti Tarihi, Istanbul, 1958; Kirzioglu F., Kars Tarihi, Istanbul, 1953. [А.Энгин, История хеттов, Стамбул, 1958г.; Ф.Кырзыоглу, История Карса, Стамбул, 1953г. (на тур. яз.)].
14. Özkaya I.C., Le Peuple arménien et les tentatives de réduire le peuple turc en servitude, Istanbul, 1971.
15. «Հասարակ», 14 ապրիլի, 1982: [газета "Усавер", 14 апреля, 1982г. (на арм. яз.)].

16. Dalrymple, Armenia's Other Tragedy.- "The Independent Magazine", March 18, 1989.
17. **Hélène Piralian**, "Les cimetières labourées", Les Temps Modernes " 43e année, juillet – août – septembre, Paris, 1988, pp. 126 – 127.
18. «Մարմարա», 10, 11, 19 հուլիսի 1984: [газета "Мармара", 10, 11, 19 июля, 1984г. (на арм. яз.)].
19. «Զարթոնք», 4 հուլիսի, 1985: [газета "Зартонк", 4 июля, 1985г. (на арм. яз.)].
20. **Walker C.J.**, Armenia: The Survival of a Nation, London, 1980.
21. **Lang D.M.**, The Armenians: A People in Exile, London, 1981.
22. «Զարթոնք», 15 սեպտեմբերի, 1983 [газета "Зартонк", 15 сентября, 1983г. (на арм. яз.)].
23. **Dalrymple W.**, Armenia's Other Tragedy...
24. **Lepince E.**, Voyage en Turquie de l'Est.- "Special Arménie", Avril, 1989.
25. **Dalrymple W.**, Armenia's Other Tragedy..., p. 36.
26. «Զարթոնք», 24 նոյեմբերի, 1983: [газета "Зартонк", 24 ноября, 1983г. (на арм. яз.)].
27. «Մարմարա», 5 մարտի, 1984: [газета "Мармара", 5 марта, 1984г. (на арм. яз.)].
28. **Arseven E.**, Türk sanatı tarihi, Istanbul, 1950; **Öz T.**, Turkish Ceramics, Ankara, 1955; **Altınay A.R.**, Türk mimarları, Istanbul, 1977. [С.Арсеви, история турецкого искусства, Стамбул, 1950г.; А.Алтынай, Архитекторы Турции, Стамбул, 1977г. (на тур. яз.)].
29. **Ю.А.Миллер**, Искусство Турции, Москва-Ленинград, 1965.
30. **Text of the European Parliament's Resolution of June 18, 1987.- "The Armenian Question Today"**, Glendale, CA, 1988.

СПИСОК ПАМЯТНИКОВ

1. **Церковь Текор** (Vв.), являлась древнейшим образцом армянской христианской архитектуры. На первой фотографии изображена церковь в 1913 году, на второй – руины Текора в 1976 году. Церковь стала мишенью для артиллерийских упражнений турецких военных.

2. **Варагаванк** – монастырь Xв. в Васпуракане, снимки 1898г. и 1985г. Монастырь Варага был основан в 981 году дочерью царя Гагика Хушус. Согласно преданию здесь хранились частички Святого Креста. Стены монастыря украшали редкие по красоте фрески. В 1915 году монастырь подвергся разрушению и из 7 зданий монастырского комплекса осталась лишь небольшая часть, которая ныне служит хлевом и складом.

3. **Церковь св. Варфоломея** (Васпуракан) – XIIIв. Первая фотография сделана в 1956 году, на второй в 1985 году осталась лишь часть сооружения.

4. **Монастырь св. Карапета**, согласно преданию был основан еще Григорием Просветителем. Первая фотография сделана в 1898 году, вторая – в 1977 году. В 1915 году монастырь был частично разрушен и разграблен. В 1960 году он превратился в руины во время артиллерийских упражнений.

5. Архитектурный ансамбль **Хцконк X–XIвв.**, состоящий из 5 церквей (около 40км к юго-востоку от Ани). На первой фотографии начала XXв. видны 4 церкви ансамбля: св. Сергия, св. Карапета, св. Богородицы и св. Стефания. Долгие годы Хцконк был закрыт для посещения. В 1985 году была сфотографирована единственная из оставшихся церквей, св. Сергия. По свидетельству местных крестьян церкви были взорваны турецкими пограбителями.

6. **Монастырь Ахтамар** (Xв.), наиболее известный и уникальный архитектурный памятник. На первом снимке, сделанном в начале XXв. изображен весь церковный комплекс. На втором – то, что осталось сегодня. Ахтамар известен великолепными барельефами, многим из которых угрожает разрушение.

7. **Храм св. Иоанна в Багаране** (VIIв.). По его образцу были построены церковь Жермини де Пре в Орлеане (IXв.) во Франции, церковь Сан-Сатиро (IXв.) в Милане в Италии, Большая Лавра на горе Афон (X–XIвв.) в Греции. В архитектуре употребляется термин “багаранотипные сооружения”. Ныне этот памятник всемирного значения превращен в груды камней.

8. **Церковь в Ширакаване – Еразговорс** (IX–Xвв.), построена во времена царя Смбата I Багратуни. Была взорвана во второй половине XXв.

9. Средневековая **церковь Арцке**, некогда украшенная великолепными фресками, превращена в хлев.

ANOUCHE HOVANNISSIAN

**TURQUIE,
GÉNOCIDE CULTUREL**

Ouvrage publié en commémoration du
quatre – vingt dixième anniversaire
du Génocide Arménien à la décision du
Conseil d'Etat dans le cadre de
l'organisation des manifestations
consacrées au 90ième anniversaire du
Génocide Arménien

Erévan, 2005

Cet ouvrage s'imprime avec le concours du gouvernement
Edité à la décision du Conseil Scientifique de l'Institut des
Etudes Orientales de l'Académie Nationale
des Sciences de la République d'Arménie.

Éditeur Docteur en Histoire, Professeur Nicolay Hovannissian

Hovannissian A. R.

Turquie, Génocide culturel – E. ANS RA 2005, 56 p.

*L'ouvrage actuel est un essai laconique parlant des pertes culturelles du
peuple arménien en conséquence du Grand Massacre dans le contexte de la
notion de "génocide culturel".*

[Traduit de l'arménien en français par H. Manoukian]

ISBN 99941-36-70-4

© Hovannissian A. R.

TURQUIE, UN GÉNOCIDE CULTUREL

C'est le spécialiste du droit criminel et international R. Lemkin qui a donné le premier la définition du terme de "génocide" dans son ouvrage "La gestion de l'Axe en Europe occupée".¹

D'après la définition de R. Lemkin – le génocide n'est pas seulement la destruction physique d'un groupe ethnique ou religieux, mais aussi l'anéantissement de sa culture nationale spirituelle. Comme un crime commis contre un peuple ou une nation, le génocide, selon R. Lemkin, comprend aussi le vandalisme culturel. Mais la notion de "vandalisme culturel" n'est pas entrée dans le texte de la Convention concernant le génocide, adopté par l'ONU en 1948. Tout de même, plusieurs spécialistes estiment que la notion de "génocide culturel" doit également être comprise dans la définition du génocide. Donc, d'après le célèbre psychologue, professeur à l'Université de Tel Aviv, directeur de l'institut de l'étude du génocide et d'Holocauste de Jérusalem, Israël Charni, l'interdiction de l'utilisation de la langue maternelle peut être considérée aussi comme un génocide. Il propose le terme spécial "linguicide".²

Parlant du Grand Massacre Arménien, le professeur de sociologie à l'Université d'Arcansace Sémuel Tottène mentionne aussi le vandalisme réalisé envers des monuments culturels arméniens comme une partie intégrante du génocide".³

La notion de "génocide culturel" est insérée dans quelques éditions encyclopédiques. Par exemple, le dictionnaire encyclopédique français de Quillet définit le génocide comme un crime commis non seulement dans l'intention d'une extermination physique, mais également d'une destruction des institutions politiques, religieuses, sociales, culturelles et spirituelles de tel ou tel groupe social ou racial".⁴

La grande encyclopédie soviétique donne la définition suivante: "le génocide de la culture nationale s'exprime dans les manifestations et les actions qui sont dirigées contre le droit d'utiliser la langue maternelle d'une certaine nation, en contribuant à l'anéantissement de sa culture nationale".⁵

GÉNOCIDE CULTUREL DANS L'EMPIRE OTTOMAN

Les faits indiscutables témoignent que durant des massacres et des carnages de masse des Arméniens, le gouvernement des Jeunes Turcs désirait anéantir toute preuve matérielle de la civilisation arménienne. L'un des arrêtés de Talaat

Pasha disait “ il faut faire tout pour détruire le nom d’Arménie” même en Turquie⁶. Le résultat logique de cette politique était l’anéantissement de la culture arménienne et de beaucoup d’oeuvres d’art. Une grande partie du peuple dont les écrivains de talent, les artistes, les intellectuels constituant la conscience et l’esprit sont devenus victimes du Grand Massacre Arménien. Yérucan, Rouben Sévak, Siamanto, Daniel Varoujan, Grégoire Zohrab et d’autres constituaient la pléiade de la culture arménienne. Les Jeunes Turcs ont également détruit, ont passé au fil de l’épée et ont réduit en cendres leurs archives dans le but de ne laisser aucune trace de leur vie riche et bien remplie. Ce qui a été sauvé par miracle et parvenu à nous, n’est qu’une partie de leur riche héritage créatif. Les manuscrits ont également eu le destin du peuple arménien. Des dizaines de milliers de manuscrits arméniens ont été entièrement détruits en emportant avec eux les perles de notre ancienne histoire, de notre littérature, des sciences exactes et finalement de l’art.

“Après le massacre des Comités spéciaux étaient créés qui s’occupaient de la vente des objets dévalisés. On achetait presque gratuitement les oeuvres d’art. Les écoles arméniennes étaient vides. Les Turcs utilisaient les anciens livres les plus précieux, miniaturés au marché pour envelopper le fromage...”, écrit l’un des témoins du massacre, l’Arabe Faïèze Housseïne dans ses mémoires.⁷

A présent, il est difficile d’imaginer la quantité et la valeur scientifique de nos manuscrits anéantis au cours du massacre, puisqu’on n’a aucune information le concernant. Malheureusement, il n’y avait aucune liste générale des manuscrits arméniens qui avaient existé en Arménie de l’Ouest et en Turquie pendant les années précédentes.

Dès la fin du XIX siècle au début du XX siècle on avait été en train d’entreprendre le travail de la description, du classement et de l’évaluation des manuscrits. Par exemple, Srvandzians avait dressé une liste d’environ 700 manuscrits, parmi lesquels il y avait aussi des manuscrits très précieux. Pirgalémian avait décrit environ 400 manuscrits, et le spécialiste des manuscrits patriarche Garéguine Hovsépiants et l’évêque Ter – Movsissian Maguistros avaient dressé une énorme liste d’environ 22000 manuscrits arméniens. Mais le travail de la description des manuscrits venait d’être commencé, voilà pourquoi on peut dire que seulement à Vaspouragan d’où on a des renseignements précis, le nombre des pertes de nos manuscrits arrive à quelques mille exemples. L’image triste de la destruction des avoirs arméniens était la même de Trébizonde jusqu’à Edesse, de Constantinople jusqu’à Karine.

On sait que l’église arménienne et le clergé ont favorisé la création, le développement, la conservation de l’identité de notre culture. Plusieurs documents, témoignages nous parlent de l’attitude barbare et préméditée des

organisateurs et des participants du massacre contre des églises arméniennes et surtout à l'égard des ecclésiastiques. L'arrêté confidentiel envoyé le premier décembre 1915 au gouverneur d'Alep par Talaat disait: "bien qu'il soit nécessaire d'exterminer tout d'abord le clergé arménien, on a pris des renseignements que des ecclésiastiques particuliers ont été envoyés aux endroits suspects tels que la Syrie et le Jérusalem. Les concessions pareilles sont des contraventions impardonnables. L'exil ne doit être pour eux qu'une extermination, le clergé arménien doit être exterminé le premier ..." ⁹ Au cours des années 1912-1913 le Patriarcat Arménien de Constantinople avait dressé et présenté au gouvernement de la part du Ministère de l'Intérieur de l'Empire ottoman l'entière liste des églises et des monastères arméniens existant sur le territoire de l'Empire. Beaucoup d'historiens estiment qu' à la veille de la Première Guerre mondiale on avait pris des renseignements concernant le nombre et l'état de tous les églises et monastères arméniens de la Turquie ainsi " la curiosité " spéciale du gouvernement turc avait un certain lien avec les projets horribles de l'extermination physique des Arméniens de l'ouest " ¹⁰ Selon la statistique dressée par Ormanian, en 1912 en Arménie Occidentale le nombre total des églises et des monastères arméniens arrivait à plus de 2200. ¹¹ Le nombre des églises incendiées, pillées arrive à 2150 pendant les années du génocide , et le nombre des ecclésiastiques martyrisés - plus de 4000 .

Ainsi, avec l'entière extermination et le massacre d'un peuple dans son berceau, des monuments et différents et plusieurs biens économiques de cette nation créés pendant des dizaines de siècles ont été également détruits. La manière et les mesures préméditées de ces actions nous permettent de parler du génocide culturel de la civilisation arménienne dans l'Empire ottoman.

GÉNOCIDÉ CULTUREL EN TURQUIE MODERNE

La Turquie républicaine n'a pas accepté et continue de nier le fait du génocide des Arméniens. De plus, en Turquie moderne la négation du génocide a été soulevée au niveau de la politique d'État. Des organisations spéciales créées et aidées par le gouvernement dans ce but s'occupent de la publication et de la diffusion des brochures et de plusieurs livres défigurant et falsifiant l'histoire du peuple arménien. Les oeuvres religieuses et culturelles des Arméniens sont attribuées aux Turcs, les monuments architecturaux arméniens sont détruits avec préméditation, les établissements d'enseignement arméniens sont discriminés dans la colonie turco - arménienne peu habitée. Une propagande est également menée par Internet.

Cette attaque de masse sur le peuple arménien, son histoire et sa culture

poursuit deux buts essentiels: "prouver" que l'Arménie de l'Ouest n'a jamais été le berceau des Arméniens, que les Turcs n'ont pas organisé et exécuté le génocide arménien. Les historiens turcs tâchent de montrer dans leurs ouvrages que l'Arménie n'est que le nom géographique d'un terrain situé en Anatolie de l'Orient. Ainsi, dans son livre "Les Arméniens et la Question arménienne dans l'histoire", l'historien turc Easde Urace écrit qu'au temps jadis l'Anatolie a été le berceau de la civilisation où l'on a créé plusieurs États. Différents peuples ont toujours désiré les approprier. Les Arméniens prétendent également à passer pour un peuple originaire d'Anatolie et avoir droit de posséder l'histoire culturelle et politique du territoire. "A tout propos les Arméniens insistent sur avoir fondé des Etats et d'avoir constitué l'élément essentiel dans le territoire géographique nommé l'Arménie", - écrit E.Urace.¹² Et les historiens Arine Ènguine et Phahrédine Kirizoglu tâchent de "convaincre" les lecteurs que les monuments culturels appelés "arménika" n'ont jamais été d'origine arménienne et leurs fondateurs ont été Turcs.¹³ Un autre auteur Inaëtulla Ozcaya déclare que la population de Van, de Kars, de Bitlis a été en effet un peuple turc "christianisé".¹⁴ "L'origine turque" est attribuée aux plusieurs hommes de culture arménienne Mesrop Machtots, Grégoire l'Illuminateur, Komitas.

Il y a déjà quelques dizaines d'années que le nom "d'Arménie" s'efface de toutes sortes de cartes et d'autres papiers authentiques. Et même s'il pénètre par hasard quelque part, toute l'édition sera confisquée, et les éditeurs et les auteurs seront soumis à la responsabilité judiciaire.

Ainsi, en 1982 l'architecte turc N. Boluc a été arrêté pour avoir indiqué dans son guide quelques régions turques comme l'Arménie historique.¹⁵ En 1985 l'éditrice de la version turque de "l'encyclopédie britannique" "H. Putuoglu" avait été soumise à la responsabilité judiciaire. Le message concernant le royaume arménien de Cilicie était inséré dans ce livre. Une accusation avait été portée à Putuoglu "pour avoir blessé avec prémédiation les sentiments élevés nationaux turcs."¹⁶ Le guide des touristes allemands R. Braun avait été arrêté à Diarbékir pour avoir "osé" rappeler ces compatriotes qu'une église arménienne a y existé à l'époque."¹⁷ Les protestations officielles turques sont devenues des faits ordinaires contre les auteurs et les éditeurs étrangers qui mentionnent l'existence de l'ancien Etat arménien ou écrivent sur l'histoire tragique du peuple arménien. En 1984, par exemple, les autorités turques ont accusé la compagnie touristique française "Club Méditerranée" d'avoir mentionné dans son guide que la ville Ani était l'une des capitales de l'Arménie historique. En 1985 l'ouvrage de l'auteur américain C.Taperne "Istanbul" décrivant également le génocide de 1915 a été interdit et confisqué¹⁹.

Toute oeuvre créée réellement en faveur des Arméniens suscitait une contre réaction et la machine propagandiste turque tendait à falsifier les faits

historiques. En 1982, par exemple, Salahi Soniel avait organisé un entier "déluge" de lettres de protestation contre les ouvrages des auteurs anglais Q. Woquer "La survivance du peuple arménien"²⁰ et celui de D. Langue "Des Arméniens, un peuple déporté"²¹. On exigeait même de priver les auteurs cités de leurs droits d'enseigner dans les établissements de l'enseignement supérieur.

A partir de 1928 on a commencé à débaptiser les noms géographiques arméniens en Turquie. Une organisation spéciale s'occupant de cette affaire s'est créée.²² Aghtamar et Ani sont les antiquités uniques mentionnées dans les guides des touristes même sans marquer leur origine arménienne. Aghtamar est devenu Akdamar traduit "la veine blanche", Ani - Ane traduit "un souvenir", et le Mont biblique Ararat - Agridag. Zeytoun est appelé à présent Suleillmanli, et Hatchn a été débaptisé Salimbéili "en l'honneur" de l'organisateur de massacre exécuté en octobre 1920. Selon les renseignements de l'institution "Zoryan", environ 90% des noms arméniens était débaptisé en Arménie de l'Ouest. Le sort des monuments historiques de l'architecture arménienne est surtout tragique et grave. En 1914 la quantité d'églises arméniennes existant dans le territoire de l'Empire ottoman arrivait jusqu'à 2549. Selon les données de l'UNESCO, parmi les 913 constructions sauvées après le massacre de 1915, 464 ont été entièrement détruites, 252 ont été tombées en ruines, 197 avaient besoin d'être entièrement restaurées. En dépit de la loi adoptée en Turquie, concernant la restauration et la défense des monuments historiques aucun monument de l'architecture arménienne n'a pas été reconstruit. On explose successivement les constructions de l'architecture arménienne et les utilisent comme cible pendant les exercices militaires et leurs pierres égrésées sont utilisées comme les matériaux. Ces constructions servent des prisons, des dépôts, des étables. Dans certains cas les églises arméniennes se transforment en mosquées où bien se proclament des spécimens "de l'architecture seldjoukide". Les spécialistes de l'architecture arménienne marquent qu'il est difficile d'obtenir une permission en Turquie pour déterrer quelque monument arménien. "Si vous allez demander l'autorisation, les autorités vont sans doute vous refuser et si vous entreprenez les fouilles archéologiques vous-même, vous serez arrêtés", disent - ils. En 1975 l'exactitude de ces paroles a été réelement prouvée lors le célèbre critique d'art français G.M. Tiérier a été arrêté dans les environs de Van dressant le plan de l'église arménienne. Il a été emmené à la police et interrogé. Tiérier a été mis en liberté sous caution et s'est mis en fuite du pays. Pendant son absence il a été condamné aux lourdes besognes trimestrielles.²³ Plusieurs savants ont été arrêtés par la police pour les mêmes motifs.²⁴ Les autorités turques expliquent les destructions des églises arméniennes par les tremblements de terre. Le tuteur

du musée arménien de Jérusalem George Hyntlian écrit à ce propos: “Vous pouvez attribuer la disparition des églises aux tremblements de terre, aux brigands, aux Kurdes, aux Fondamentalistes islamiques, aux extra-terrestres ou aux autres choses différentes, mais le résultat final est identique. D’année en année les églises arméniennes disparaissent l’une après l’autre en approvisionnant les autorités turques. On a déjà débaptisé tous les noms des villages arméniens d’Anatolie de l’Est. En 2000 on n’aurait aucun témoignage que les Arméniens ont habité en Turquie. On entrerait vivant dans la légende historique”,²⁵ Il mentionne également qu’en même temps aucun monument mahométhan n’a pas été disparu. “Ainsi comment est-ce que les tremblements de terre choisissent “ – demande-t-il.

En 1965 pendant la construction du barrage sur Kébandam le lac artificiel a menacé une série de monuments historiques et le problème du sauvetage des monuments s’est penché sur les spécialistes. Cinq monuments étaient surtout importants: deux mosquées, une petite église syrienne et deux églises arméniennes, l’une d’eux possédait des fresques exceptionnelles du dixième siècle. Dans le but de sauvetage les deux mosquées ont été transportées pierre par pierre dans un nouvel endroit. L’église syrienne a été déterrée et mesurée. Et les églises arméniennes ont été absolument méprisées malgré leur grand intérêt provoqué parmi d’autres monuments. Il est plus difficile en tout cas particulier d’assurer le fait que les Turcs ont toujours explosé en bonne volonté les églises arméniennes. Il est trop difficile de distinguer l’effet de l’explosion après la destruction, mais quelques faits évidents permettent de parler d’une certaine régularité (voir la liste des monuments).

Le 7 octobre 1983 le gouvernement de Turquie a adopté une loi, selon laquelle l’activité des organisations faisant l’éloge des autres peuples et popularisant leur religion et culture” a été interdite.²⁶ En 1984, après la promulgation de cette loi, l’auteur d’une étude consacrée à la famille des architectes Palyan, B.Tuglajian avait été soumis deux fois à la responsabilité judiciaire. Les représentants de la famille Palyan sont les architectes d’une série de célèbres monuments architecturaux de l’Empire ottoman ainsi que des palais d’Istanbul Dolmabahtché et Yildizkéchk. B.Tuglajian était accusé d’avoir attribué les obélisques d’architecture propre au talent turc aux Arméniens.²⁷ Plusieurs spécimens du folklore musical arménien, de l’art appliqué, de la tapisserie” sont toujours attribués “au talent turc”²⁸. Cependant, tous les chercheurs marquent le caractère conventionnel du terme “l’art turc”, puisque ce sont tout d’abord les artistes et les artisans grecs, arméniens, arabes, bulgares et d’autres nationalités qui ont contribué avec leur talent et leur maîtrise à la création des monuments ottomans.²⁹

Selon les données de 1985, 27 écoles arméniennes fonctionnaient à Istanbul.

A la décision du Ministère de l'Education les Turcs sont nommés en fonction du directeur adjoint dans ces écoles. Il est interdit d'enseigner l'histoire d'Arménie dans ces écoles, d'étudier des oeuvres d'art aux sujets historiques. Plusieurs ordres appliqués empêchent les parents d'envoyer leurs enfants dans les établissements d'enseignement arménien. Par exemple, on interdit aux enfants arméniens d'entrer dans les écoles arméniennes s'ils ne demeurent pas aux environs de cette école. En 1985 deux Arméniens ont été condamnés d'avoir organisé des cours de la langue arménienne pour les enfants des Arméniens habitant aux régions de Diarbékir et de Késaria. Ils ont été accusés "des tentatives d'arméniser les orphelins turcs". Le processus de la clôture et de la turquisation des écoles arméniennes continue de nos jours: selon l'annonce du Patriarcat Arménien dix-neuf écoles arméniennes étaient seulement restées à Istanbul en 1992-93.

Les faits cités constituent une chaîne régulière et montrent qu'en Turquie moderne le génocide de l'histoire et de la culture arméniennes continue. Ayant en vue ce fait, dans le huitième point de l'article adopté le 18 juin 1987 par le Parlement Européen à l'égard du génocide des Arméniens est dit.

Le gouvernement turc doit manifester une attitude juste à l'égard de l'identité, de la langue, de la religion, de la culture et du système d'instruction du peuple arménien.

Le Parlement Européen insiste ardemment pour l'amélioration de la protection des monuments architecturaux se trouvant en Turquie.

Le Parlement Européen recourt à la collaboration européenne pour que cette dernière apporte son part à cette affaire.

La civilisation arménienne fait partie du patrimoine précieux de la civilisation universelle. Voilà pourquoi la sauvegarde de la culture arménienne doit être non seulement un problème arménien, mais aussi international.

Notes

- ¹ **Raphael Lemkin**, *Axis Rule in Occupied Europe*, Washington, 1944.
- ² **Israel W. Charny**, *Genocide: The Ultimate Human Rights Problem*, "Genocide, Social Sciences Record", 24, № 2, New York, 1987, p. 4.
- ³ **Samuel Totten**, *Genocide: A Primer for Students in Grades 8 – 12*, "Genocide, Social Sciences Record" ... p. 9 – 10.
- ⁴ "Génocide", *Dictionnaire Encyclopédique G. – J. Quillet*, Paris, 1969
- ⁵ "Геноцид" – БСЭ, Москва, 1971. ["Le Génocide", *EUS, Moscou*, 1971 (ouvrage en russe)].
- ⁶ Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов под ред. М.Г. Нерсисяна, Ереван, 1983, с. 474. ["Le Génocide des Arméniens dans l'Empire ottoman", *Receuil de documents et matériaux, rédigé par M. G. Nersissian, Erévan*, 1983 p.474 (ouvrage en russe)].
- ⁷ *Ibid*, p. 403
- ⁸ **Ս.Զուլաճյան**, Հայկական կոտորածները և մեր ձեռագրական կորուստները, «Էջմիածին», Բ-Գ-Դ (փետրվար – մարտ - ապրիլ), 1965, էջ 96-107: [Voir S. Kolandjian, "Les massacres des Arméniens et les pertes de nos manuscrits", "Etchmiadzin", B-C-D /fevrier-mars-avril/, 1965, pp. 96-107 (ouvrage en arménien)].
- ⁹ The Memoirs of Naim Rey. Turkish official documents relating to the Deportations and Massacres of Armenians. Compiled by Aram Andonian, London, 1920, p. 43 – 44.
- ¹⁰ **Ա.Խ.Սաֆրաստյան**, Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի արդարադատության և դավանանքների մինիստրության ներկայացված եկեղեցիների և վանքերի ցուցակներն ու քարտիկները (1912-1913), «Էջմիածին», Ա (հունվար), 1965, էջ 42: [Voir A. K. Safrastian, "Rapports et listes des églises et des monastères présentés par le Patriarcat Arménien de Constantinople au Ministère turc de la Justice" (1912-1913), *Etchmiadzin*, A /janvier/, 1965, p.42 (ouvrage en arménien)].
- ¹¹ **Օրմանյան**, «Հայոց եկեղեցի», Կ.Պոլիս, 1913, էջ 259-264: [Voir Ormanian, "Une Eglise arménienne", pp.259-264 (ouvrage en arménien)].
- ¹² **Uras E.**, *Tarihte Ermeniler ve ermeni meselesi*, Istanbul, 1950, s. 3. [Esat Uras, "Les Arméniens et la Question arménienne dans l'histoire", Istanbul, 1950 p.3 (ouvrage en turc)].
- ¹³ **Engin A.**, *Eti Tarihi*, Istanbul, 1958; **Kirzioglu F.**, *Kars Tarihi*, Istanbul, 1953. [Arine Enguine, "L'histoire des Hittites", Istanbul, 1958 E. Kirzioglu, "L'histoire de Kars", Istanbul, 1953(ouvrage en turc)].
- ¹⁴ **Özkaya I.C.**, *Le Peuple arménien et les tentatives de réduire le peuple turc en servitude*, Istanbul, 1971.

15. «Հուսարեր», 14 ապրիլի, 1982: [Journal “Houssaber”, le 14 avril 1982 (ouvrage en arménien)].
16. **W. Dalrymple**, Armenia’s other tragedy, “The Independent Magazine“, 18 March, 1989.
17. **Hélène Piralian**, “Les cimetières labourées“, Les Temps Modernes “ 43e année, juillet – août – septembre, Paris, 1988, pp. 126 – 127.
18. «Մարմարա», 10, 11, 19 հուլիսի 1984: [Journal “Marmara”, le 10,11, 19 juillet 1984 (ouvrage en arménien)].
19. «Զարթոնք», 4 հուլիսի, 1985: [Journal “Zartouque”, le 4 juillet 1985 (ouvrage en arménien)].
20. **Christopher J.Walker**, Armenia: The survival of a nation, London, 1980.
21. **D.M.Lang**, The Armenians: A people in exile, London, 1981
22. «Զարթոնք», 15 սեպտեմբերի, 1983: [Journal “Zartouque”, le 15 septembre 1983 (ouvrage en arménien)].
23. **W. Dalrymple**, Armenia’s other tragedy, ...
24. **Edouard Leprince**, “Voyage en Turquie de l’Est“, “ Special Arménie“, avril, 1989
25. **W. Dalrymple**, Armenia’s other tragedy ... , p. 36.
26. «Զարթոնք», 24 նոյեմբերի, 1983: [Journal “Zartouque”, le 24 novembre 1983 (ouvrage en arménien)].
27. «Մարմարա», 5 մարտի, 1984: [Journal “Marmara”, le 5 mars 1984 (ouvrage en arménien)].
28. **Arseven E.**, Türk sanati tarihi, Istanbul, 1950 [Voir, C.E.Arseven, “L’Histoire de l’art turc”, Istanbul, 1950 (ouvrage en turc)]. **Öz T.**, Turkish Ceramics, Ankara, 1955; **Altinay A.R.**, Türk mimarları, Istanbul, 1977 [Voir A. P. Altinay, “Les architectes turcs”, Istanbul, 1977 (ouvrage en turc)].
29. **Ю.А.Миллер**, Искусство Турции, Москва-Ленинград, 1965. [Voir Y.A.Miller, “L’Art turc”, M.-L., 1965 (ouvrage en russe)].
30. Text of the European Parliament’s Resolution, 18 June, 1987 (The Armenian Question on Today, Glendale, California, 1988).

LISTE DES MONUMENTS

1. **L'église de Tékor** (Ve siècle) était l'un des anciens spécimens de l'architecture chrétienne d'Arménie. La première photo représente l'église en 1913, et la deuxième montre les ruines de Tékor en 1976. L'église servait de cible pendant les exercices d'artillerie des soldats turcs.

2. La première photo de **Varagavank** qui date de Xe siècle est prise en 1898, la deuxième est prise en 1985. Le monastère de Varagavank a été construit en 931 par la fille du roi Gaguik qui s'appelait Khouchouch. Selon la légende on conservait ici les saintes hosties de la Croix. Les murs du monastère étaient ornés d'admirables fresques. En 1915 le monastère a été aboli, et il ne reste qu'une petite partie de sept édifices du complexe qui sert de dépôt et d'étable.

3. **L'église de Saint – Bardughéméos** remontant au XIIIe siècle était un centre de grande importance de pèlerinage de l'Arménie médiévale. En 1956 (photo 1) l'église existait encore, en 1985 (photo 2) il ne restait qu'une partie de l'église.

4. Selon la légende, **l'église Saint-Karapet** a été fondée par Grégoire l'Illuminateur. La première photo a été prise en 1898, la seconde- en 1977. En 1915 l'église avait été saccagée et détruite à moitié. Vers 1960 elle s'est transformée en tas de pierres au cours des exercices d'artillerie.

5. **Le complexe de Ktsconc** est composé de cinq églises (X-XIe siècles). Sur la photo prise au début du siècle /1/ on voit les quatre églises du complexe: Saint -Sarkis, Saint- Karapet, Saint-Astvatsatsine et Saint-Stépanos. Pendant de longues années le complexe de Ktsconc a été fermé pour les visites. En 1985 on avait pris la photo de l'unique église sauvée-Saint-Sarkis (photo 2). Les paysans locaux ont raconté que les gardes frontières turcs ont explosé les églises avec de puissants explosifs.

6. **L'église d'Aghtamar** (Xe siècle) est l'un des monuments architecturaux uniques et les plus connus de l'Arménie Occidentale. La première photo, prise au début du siècle, représente le complexe tout entier d'église, la deuxième photo évoque ce qui est resté aujourd'hui. L'église d'Aghtamar est connue de ses magnifiques ornements, dont le plus grand nombre est actuellement sous la menace d'une destruction.

7. **La cathédrale de Saint-Hovannesse de Bagaran** (VIIe siècle) est la photo du début du siècle. L'église de Gérmini de Pré de l'Orléan (IXe siècle) a été construite par son modèle en France. L'église de San-Satiro de Milan (IXe siècle) en Italie, ainsi que Le Grand Lavre du mont Athos (X-XIe siècles) ont été également construites de ce style. Un terme appelé "constructions de style Bagaran" existe dans l'architecture. Maintenant cette cathédrale d'importance mondiale s'est transformée en tas de pierres.

8. **L'église historique d'Erazgavorse à Chiracavan (IX-Xe siècles)** a été construite à l'époque du roi Smbat Premier Bagratouni. Elle est explosée à nos jours.

9. **L'église d'Artské du Moyen Age**, qui était ornée de fresques dans le temps, aujourd'hui sert d'étable.

Լուսանկարները՝

1. The Independent Magazine, issue 28, March 1989, London

2. В. М. Арутюнян и С.А. Сафарян, Памятники армянского зодчества, Москва, 1951г.

3. "Special Arménie", avril, 1989, Paris.

4

1000

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220090961

Գրադարանի անունը
Հասցե (Պ. Մ. Կ.)
2 000038 491014
Նորինա Աշոկյանին
Ձեռագրապահպանություն
1000 00 դր

ԱԳՈԳԵԻ

Անուշ Նովհաննիսյան

XX ԳԱՅ Արևելագիտության ինստիտուտի գիտաշխատող, թուրքագետ Ավարդիկ Է. Լեփեղբաթի (Մանկար Գրաբերորդ) Պարսկան համալսարանի Արևելյան ֆակուլտետը: Ուսուցչի համարարանի (Եվրոպա) հաղադրության և հակամարտությունների կարգավորման բաժնի ղեկավարներ է: Պարգևատրվել է XX Նախագահի գովասանագրով գիտաազատության ճանաչման և կանխարգելման ընդգծվածում ունեցած ներդրման համար: Նաղիսակ է քաղաքաթիվ գիտական հոդվածների Ներազոտությունների հիմնական ոլորտը: Թուրքիայի պատմության խնդիրներ:

Anush Hovannissyan

Научный сотрудник Института востоковедения НАН РА, турколог, Закончила Восточный факультет Ленинградского (Санкт-Петербург) Государственного университета. Дипломант Отделения мира и разрешения конфликтов Университета в Уппсале (Швеция). Награждена грамотой Президента РА за вклад в дело признания и предупреждения геноцида. Является автором множества научных статей. Основная область исследования: проблемы истории Турции.

Anush Hovannissyan

Researcher of the Institute of Oriental Studies of the NAS RA, turkologist. She graduated from the Oriental Department of the Leningrad (St. Petersburg) State University. Diplomat of the Department of Peace and Conflict Resolution Uppsala University (Sweden). Honoured a diploma of the President of RA for contributions to the scientific inquiry into and the prevention of Genocide. She is the autor of a number of scientific papres and articles. Main field of studies: the history of Turkey.

Anouche Hovannissian

Chercheuse à l'Institut des Etudes Orientales de l'Académie des Sciences de la République d'Arménie, turcologue.

Elle a terminé la faculté d'orientalisme de l'Université d'Etat de Leningrad (Saint Petersburg). Diplômée du Département de la Paix et de la Résolution des conflits à l'Université d'Uppsala (Suède). Décorée du diplôme d'honneur du Président de la République d'Arménie pour sa contribution apportée à la reconnaissance et à la prévention du génocide. Auteur de plusieurs articles scientifiques. Le domaine essentiel des recherches - les problèmes de l'histoire de la Turquie.